Vol. XXXIII April—June Part 2

JOURNAL
OF THE
Ganganatha Jha Kendriya Sanskrit Vidyapeetha
ALLAHABAD

GANGANATHA JHA KENDRIYA
SANSKRIT VIDYAPEETHA
ALLAHABAD
1977

JOURNAL OF THE GANGANATHA JHA KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA, ALLAHABAD

A Note to the Contributors

The Journal of the Ganganatha Jha Kendriya Sanskrit Vidyapeetha is a quarterly research journal of Indology. Articles on all branches of Indology are invited from the scholars for publication in the journal.

The articles should normally be written in English. However those written in Sanskrit or Hindi may also be accepted. The Journal also publishes small, hithertoo unknown Sanskrit works or those edited afresh with the help of new manuscripts material. The articles sent in for publication should be typed in double space with sufficient margin on the left. Footnotes should be numbered in consecutive order. All Sanskrit and non-E glish words should be underlined. In Bibliographical references the titles of papers and books should be underlined and the place as well as the year of the publication in respect of books should be mentioned at its first occurrence.

The Journal follows the international system of transliteration of Sanskrit words.

Each contributor is given 25 offprints of his paper free of cost along with a copy of the issue of the Journal containing his paper. The authors are requested to give their full postal address and to supply a short *bio data* for favour of publication in the Journal.

Vol. XXXIII April—June Part 2

JOURNAL
OF THE
Ganganatha Jha Kendriya Sanskrit Vidyapeetha
ALLAHABAD

GANGANATHA JHA KENDRIYA
SANSKRIT VIDYAPEETHA
ALLAHABAD
1977

Published by :

The Principal
Ganganatha Jha Kendriya Sanskrit Vidyapeetha
Motilal Nehru Park, Allahabad—2, U. P.
(India)

Annual Subscription :	*Inland*	Rs. 40/-
	Foreign	Rs. 80/-

Printed at the

Allahabad Block Works, Pvt. (Ltd.),
Zero Road, Allahabad,

CONTENTS

1. LUDWIK STERNBACH, Bibliography of Published works of Dr. Ludwik Sternbach 1—51

2. D. SATYANARAYANA, Viṣṇudharma and Alberuni 53—64

3. S. G. MOGHE, Haradatta and Maskari as the Interpreters of the *Gautama Dharmasūtra* 65—84

4. B. B. CHAUBE, The problem of Kampa Svara in ये १ रा (Ṛv. X. 78.4) 85—93

5. डी. टी. ताताचार्यः वैशेषिकसूत्रवृत्तिसुगमा, सम्पादकः वी॰ एस॰ रङ्गनाथन् 95—117

6. कृष्णमाधव झा, सिद्धान्तलक्षणजागदीशीतत्त्वालोकव्याख्या 119—142

7. रणजीत सिंह, कलिवर्ज्य, ऐतिहासिक मूल्यांकन 143—180

REVIEWS

J. GONDA, *Traids in the Veda* (B. R. Saksena) 181

NATHMAL TATIA, *Abhidharma Samuccayabhāṣyam* (B. R. Saksena) 182

विद्यापीठ-सुमञ्जुल-
मीमांसारत्नश्री-
२५-९-१८७१ ई.
१८-११-१९४१ ई.

BIBLIOGRAPHY OF PUBLISHED WORKS OF DR. LUDWIK STERNBACH

HONORARY MEMBER OF THE GANGĀNĀTHA JHĀ KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA

I. BOOKS

1. Cāṇakya-Nīti Text Tradition (Cāṇakya-nīti-śākhā-sampradāyaḥ) In five volumes. Six versions of Cāṇakya's Collections of Maxims Reconstructed. Vol. I, part 1. The Vṛddha Cāṇakya, *textus ornatior* version, the Vṛddha Cāṇakya, *textus simplicior* version; the Cāṇakya-nīti-śāstra version; the Cāṇakya-sāra-saṁgraha version. V.I. Series 27; pp. CCVII + 392. Hoshiarpur 1963.

   Vol. I, part 2. The Laghu Cāṇakya Version ; the Cāṇakya-rāja-nīti-śāstra version. V. I. Series 28; pp. CXXIX + 274. Hoshiarpur 1964.

   Vol. II, part 1. Introduction : V. I. Series 29; pp. XVI + 276. Hoshiarpur 1970.

   Vol. II, part 2. Cāṇakya's six Versions of Maxims. An Attempt to reconstruct the Ur-Text. V. I. Series 29a; pp. 680. Hoshiarpur 1967.

   Vol. II, part 3. Maxims of Doubtful Origin and Reconstructed Fragmentary Maxims. V. I. Series 29 b; pp. 681+1048 Hoshiarpur 1968.

2. Cāṇakya–rāja–nīti. A Collection of Maxims on Rāja-nīti Compiled from Various Compendia attributed to Cāṇakya. Edited with a Critical Apparatus. Adyar Library Series No. 92; pp. XXX+181. Adyar 1963.

3. Juridical Studies in Ancient Indian Law containing Reprint of Twenty-seven Studies published in Various Journals, Magazines and Commemoration Volumes. Motilal Banarsidass, New Delhi. Vol. I (XVII+549 pages). New Delhi 1965; Vol. II (pp. X + 472). New Delhi 1967.

4. The *kāvya*–portions in the *kathā*-literature—an Analysis. Vol. I. Pañcatantra ; pp. X + 411 ; Delhi 1971 .

Vol. II. Hitopadeśa, Vikramacarita. pp. X+403. Delhi 1974.

Vol. III. Vetālapañcaviṁśatikā, Mādhavānala-kāmakandalā-kathā, Śukasaptati. pp.X+395. Delhi 1976.

5. The Hitopadeśa and its Sources. "American Oriental Series". No. 44 pp. XIV+109. New Haven 1960.

6. Vyāsa-subhāṣita-saṁgraha. Critically edited for the first time. Kashi Sanskrit Series 193 ; pp. XXXII+49. Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi, 1969.

7. Supplement to O. Boehtlingk's Indische Sprüche. In "Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. Deutsche Morgenländische Gesellschaft. Vol.XXXVII, 1, pp. XXVI+119. Wiesbaden 1965.

8. Revised Supplement to O. Bohtlingk's Indische Sprüche, part I. Verses 1- 500. Istituto di Indologia, pages 103. Torino 1974.

9. Mahā-subhāṣita-saṁgraha being an Extensive Collection of Wise Sayings in Sanskrit. Critically edited with Introduction, English Translation, Critical Notes, etc. Vol. I. Subhāṣita-s Nos. 1-1873 (अ-अन्वे). Vishveshvaranand Indological Series 64. Motilal Banarsidass, Delhi/Vishveshvaranand Vedic Research Institute, Hoshiarpur, 1974. (pp. CLVII + 424).

Vol. II Subhāṣita-s Nos. 1874–4238 (अप० to अह्नि०) Vishveshvaranand Indological Series 69, Hoshiarpur 1976. pp. VIII +425-1032

Volume III Subhāṣita-s Nos.4209-6285 (अं–ईह) Vishveshvaranand Indological Series 71, Hoshiarpur 1977 (pp. XII + 1033–1596).

Volumes IV in the press. Volumes V, VI. VII VIII, IX Nos. 4209 - 19404 Ready for printing. Rest in preparation.

10. Gaṇikā-vṛtta saṁgraha - Text on Courtezans in Classical Sanskrit. Vishveshvaranand Indological Series 4: pp. 180. Hoshiarpur 1953.

11. Subhāṣita, Gnomic and Didactic Literature. Vol. IV/1 of "A History of Indian Literature" Ed. by Jan Gonda. Otto Harrassowitz. Wiesbaden 1974 (pp. 97).

12. Bibliography on *dharma* and *artha* in Ancient and Mediaeval India. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1973 (pp. VII + 152)

13. Bibliography of Kauṭilīya Arthaśāstra. Vishveshvaranand Indological Series 63, Hoshiarpur, 1973 (pp. X + 39).

14. Indian Riddles. Vishveshvaranand Indological Series No. 67, Hoshiarpur, 1974. pp. 132.

15. The Mānava-dharmaśāstra I-III and the Bhaviṣya–Purāṇa. Purāṇa, All India Kashiraj Trust, Varanasi, 1974. pp. IV+122.

16. Veśyā; Synonyms and Aphorisms. Published by Prof. J. H. Dave, Registrar, Bhāratīya Vidyā Bhavan. pp. 72. Bombay 1945, plus

First Supplement to Veśyā ; Synonyns and Aphorisms. In "Bhāratīya Vidyā". Vol. VIII. No. 11. pp. 156-267. Bombay 1947, and

Second Supplement to Veśyā; Synonyms and Aphorisms". In "Bhāratīya Vidyā". Vol. XI, Nos. 1-2. pp. 49- 65. Bombay 1950.

17. Subhāṣita-saṁgraha-s, as Treasuries of Cāṇakya's Sayings pp. VIII+185. Viśhveśhvaranand Indological Series 36 ; Hoshiarpur 1966.

18. The Spreading of Cāṇakya's Aphorisms over "Greater India". In "Greater India Series". pp. VI +161. Calcutta 1969 and in "Journal of the Greater India Society". Vol. XVIII. Nos. 1–2. Calcutta 1959.

19. A new Cāṇakya-rāja-nīti-śāstra Manuscript. Bhāratīya Vidyā Bhavan, pp. 74. Bombay 1958.

20. A new abridged Version of the Bṛhaspati-saṁhitā of the Garuḍa-purāṇa, pp. 117. Vara-

nasi 1966 and in "Purāṇa" Vol. VIII. 2 pp. 315 -429, Varanasi 1966.

21. Subhāṣita saṁgraha-s, A Forgotten Chapter in the Histories of Sanskrit Literature. Istituto di Indologia. pp. 85. Torino 1973.

22. Auteurs connus et inconnus dans les anthologies et les inscriptions. (In French and Sanskrit)

    Vol. I. अ-घ.

    Vol. II. न.

    Vol. III. म-ह.

    Institut Français d'Indologie. Pondichèry. (In the Press).

23. Annotated Catalogue of Sanskrit Authors Quoted in Anthologies and Inscriptions.

    Vol. I. अ-न.

    Vol. II. प-ह.

    Otto Harrassowitz, Wiesbaden (In the Press)

24. Archaic and ancient Indian Terracottas. "Examiner Press". pages 26, plates 45. Bombay 1941.

25. Gujerat as known to Mediaeval Europe. Bhāratīya Vidyā ; pp. VI.+95 Bombay and in "Bhāratīya Vidyā" Vol XV. 1 and XV. 2. Submitted to the 7th session of the Indian History Congress, Madras 1944 , the rèsumé appeared in "The Proceedings of the

Indian History Congress, 7th Session, Madras". pp. 292-295. Bombay 1954.

II ARTICLES

Studies in dharma, artha and kāma :

Dharma

(*See also Nos. 8, 12, 13, 15, 123*)

26. Reciprocal Responsibility for Debts Contracted by Married People. In "Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute". Vol. XXIV. Part III ; pp. 165-174. (Reprinted in I. 3. Study XII)
27. Legal Relations between Employers and Employees in Ancient India. In "The Poona Orientalist". Vol. VIII. Parts I-II ; pp. 100-109 ; Vol. VIII. Parts III-IV; pp. 1–24. (Reprinted in I. 3. Study XIV)
28. The Rākṣasa-vivāha and the Paiśāca-vivāha. In "New Indian Antiquary". Vol. VI. Nos. 8-9; pp.182-185 (Incorporated in Study 21)
29. The Āsura-vivāha and the Ārṣa-vivāha. In "The Poona Orientalist". Vol. IX. Nos. 1-2 ; pp. 43-57. Submitted to the 6th session of the Indian History Congress, Aligarh 1943 and published in the "Proceedings of the Indian History Congress, 6th session, Aligarh". pp. 52-61. (Incorporated in Study 21)
30. Legal Protection of Plants in Ancient India. In "Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute". Vol. XXV. Part IV ; pp. 231-238 (Repritned in I. 3. Study V)
31. Legal Responsibility of Physicians in Ancient India for their Carelessness in Medical Treat-

ment". In "New Indian Antiquary". Vol. VII. Nos. 5-6; pp. 101-105. Submitted to the 7th session of the Indian History Congress, Madras 1944 and published in the "Proceedings of the Indian History Congress, 7th session, Madras". pp. 112-119. (In corporated in Study 21)

32. Pledge. In "Bhāratīya Vidyā". Vol. VI. Nos. 7-8; pp. 157-164 and Vol. VI. No. 9 ; pp. 179-194. (Reprinted in I. 3. Study IV)

33. Infanticide and Exposure of New-born Children. In "The Poona Orientalist". Vol. XIII. Nos. 1 and 2; pp. 79–87. (Reprinted in I-3. Study XV)

34. Juridical Aspects on the Gāndharva Form of Marriage. In "The Poona Orientalist". Vol. X. Nos. 3-4 ; pp. 69-78. Submitted to the 12th session of the All-India Oriental Conference, Benares 1943-44. (Incorporated in Study 21)

35. Different Types of Deposits. In "Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute". Vol. XXVI. Parts III-IV ; pp. 263-282. Submitted to the 8th session of the Indian History Congress, Annamalainagar 1945. (Reprinted in I. 3. Study I.

36. Law of Deposits. In "Supplemant to Bhāratīya Vidyā". Vol. VII. Nos. 3-4 ; pp. 1-22. (Reprinted in I. 3. Study II).

37. Suretyship. In "Supplement to Bhāratīya

Vidyā". Vol. VII. Nos. 3-4 ; pp. 23-50. (Reprinted in I. 3. Study V).

38. Legal Rules in the Pañcatantra ; A. Obligation of the Father to Marry His Daughter at Proper Time. In "Supplement to Bhāratīya Vidyā". Vol. VII. Nos. 3-4 ; pp. 51-70. (Incorporated in Study 20)

39. Legal Position of Physicians in Ancient India. In "Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute". Vol. XXIX. Parts I-IV ; pp. 21-42 and Vol XXX. Parts I-II ; pp. 1948, 1-22. (Reprinted in I. 3. Study VIII)

40. Legal Rules in the Pañcatantra (Book III, kathā 4). "In Prof. T. Kowalski's Commemoration Volume". Rocznik Orientalistyczny. Vol. XVII ; pp. 220-239. (Incorporated in Study 20)

41. Legal, Fiscal, Social and Penal Privileges Accorded to Infants, Aged, Diseased, Helpless and Distressed Persons accordings to Ancient Indian Law. In "Dr. L. Sarup Commemoration Volume". Published by the Vishveshvaranand Vedic Research Institute ; pp. 326-341. Submitted to the 159th meeting of the American Oriental Society 1949, New Haven. (Reprinted in I. 3. Study IX)

42. Legal Position of Prostitutes According to Kauṭilya's Arthaśāstra. In "Journal of the

American Oriental Society". Vol. 69 : pp. 25-60. (Reprinted in I. 3. Study VII)

43. Legal Position of Women whose Husbands Live on their Earnings. In "Siddha-Bhāratī" being the "Dr. Siddheshwar Varma Presentation Volume". part 2; pp. 295-305. (Reprinted in I. 3. Study VII)

44. Contract of Deposit in some Non-juridical Sources in Classical Sanskrit. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 72 ; pp. 145-154; and Vol. 73 ; pp. 16-26. Submitted to the 162nd meeting of the American Oriental Society, Cambridge and Waltham, Mass. 1952 (Reprinted in I.3. Study III)

45. The Pañcatantra and the Smṛtis. In "Bhāratīya Vidyā". Vol. XI ; pp. 222-309. (Reprinted in I. 3. Study XIX).

46. Forms of Marriage in Ancient India and their Development. In "Bhāratīya Vidyā" Vol XII; pp.62-138. (Reprinted in I. 3. Study XI)

47. The Hitopadeśa and the Smṛtis. History of the Young Wife and the Old Husband. In "Professor P. K. Gode Commemoration Volume"; pp. 396-425. Submitted to the 163rd meeting of the American Oriental Society. Washington 1953. (Reprinted in I. 3. Study XXI)

48. Indian Tales and the Smṛtis. The Tale of the Gullible Husband and his Cunning Wife. In

"Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute". Vol. XXXIV; pp. 128-165. (Reprinted in I. 3. Study XX)

49. Cāṇakya's Aphorisms in the Hitopadeśa. No. 28 of the American Oriental Society Offprint Series; pp. 53. (Reprinted in I. 3. Study XXIV)

50. The Mānava-Dharmaśāstra Stanzas in the Hitopadeśa. In St. Schayer Commemoration Volume; pp. 427-454. In Rocznik Orientalistyczny XXI. (Reprinted in I. 3. Study XXI)

51. Some Dharmaśāstra Verses in the Hitopadeśa. In "Dr. S.K. Belvalkar Felicitation Volume"; pp. 127-148. (Reprinted in I. 3. Study XXIII)

52. Mānava-dharmaśāstra verses in Cāṇakya's Compendia. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 79. 4; pp. 233-254. (Reprinted in I. 3. Study XXVI)

53. Two Readings of Mānava dharmaśāstra IV 82. In "Bhāratīya Vidyā". Vol. XVIII. 3-4; pp. 64–8. (Reprinted in I. 3. Study XVII)

54. Cāṇakya's Aphorisms in the Pañcatantra. In "Beiträge zur Kunstsgeschichte Asiens. In Memoriam Ernst Diez"; pp. 331-50. (Reprinted in I. 3. Study XXV)

55. Mahābhārata Verses in Cāṇakya's Compendia. In "Journal of the American Society". Vol. 83.1; pp. 30-67.

56 Ramayaṇa Verses in Cāṇakya's Compendia. In the "Pandit Gopinath Kavirāj Commemoration Volume. (Kaviraj Abhinandana-Grantha)". pp. 328-339.

57. Quotations from the Kauṭilīya-arthaśastra. In "Journal of the American Oriental Society" Vol. 88. 3; pp. 495–520 and 88.4. pp. 717-727.

58. Mānava-dharmaśāstra VII.99 and Yājñavalkya-smṛti 1. 317. In "Indological Studies in Honour of the Memory of Professor S. K. De"; pp. 82-89.

59. Place and Time of King's Counsel with Ministers according to Dharmaśāstra-s, Arthaśastra-s and Subhāṣita-saṁgraha-s. In "Professor J. Gonda Congratulatory Volume"; India Major; pp. 200-207.

60. Indian Tales and the Smṛti-s: The Tale of the Clever Magician (Vikramacarita 30). In "Vishveshvaranand Indological Journal". X. 47–61 and 145-150 and in Vishveshvaranand Indological Paper Series No. 310; pp. 21.

61. The Harmonizing of Law with the Requirements of Economic Conditions according to the Ancient Indian Dharmaśastras, Arthaśastras and Gṛhyasūtras. In "Silver Jubilee Number of the Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute". Vol. XXIII; pp. 526-548. Submitted to the 11th All-India

Oriental Conference, Hyderabad 1941. As synopsis of lecture delivered in Mysore published by the University of Mysore, 1946. (Reprinted in I. 3. Study XVI)

62. A Sociological Study of the Forms of Marriage in Ancient India. In "A· nals of the Bhandarkar Oriental Research Institute". Vol. XXII; pp. 202-219. As Synopsis of lecture delivered in Mysore published by the University of Mysore, 1946. (Incorporeted in Study 20)

63. Subjects of Law and Law of Family according to the Yājñavalkya-Dharmaś sra. In "The Poona Orientalist" Vol. VII. Nos. 3–4; pp. 159–180. (Reprinted in I. 3. Study XIII).

64. India, Subcontinent of; Law (10). In "Encyclopedia Americana". Vol. XV. pp. 28d–28g. New York 1950 and as Chapter X entitled "Law" in "India, Pakistan, Ceylon", Edited by W. Norman Brown, Cornell University Press; pp. 116–127. Ithaca. New York 1951. (Reprinted in I. 3, Study XVIII.

65. Les sources du droit dans l 'Inde classique. Résumé. In "Revue historique de droit français et étranger" (1973). (In French) No. 4; pp. 727–8.

66. Questions de droit hindou. In "Annuaire du Collége de France, 1973–74 pp. 643–653.

67. Rozwój prawa staro–indyjskiego. Sprawoz–

danla z Posiedzeñ Komisji Naukowej Oddzialu PAN. w Krakowie. (Résume) (1973). pp. 407–408. In (Polish).

68. La famille d'aprés le droit hindou ancien (résumé) ; and L'administration d'état dans l'Inde Classique (résumé). Annuaire du Collége de France 1974–75 ; pp. 443–453. (In French).

69. Indian Tales Interpreted from the Point of View of the Smṛtis : Pañcatantra 1·13. In "Journal of the American Oriental Society" Vol. 68. No. 2 ; pp. 84–91. New Haven 1918. Submited to the 15th meeting of the American Oriental Society. 1948, (Incorporated in I. 3. Study 20).

70. Legal Interpretation of the Pañcatantra. The Story of the Cat as Judge between the Partridge and the Hare. In "Proceedings of the 16th session of the All–India Oriental Conference". Vol. II, pp. 78–94.

71. Le droit de succession dans l'Inde ancienne d'aprés l'Āpastambīya–Dharmaśāstra, le Baudhāyana Dharmaśāstra, le Bṛhaspati Smṛti, le Gautamīya–Dharmaśāstra, le Kauṭilīya–Arthaśāstra, le livre XIII du Mahābhāra, le Mitākṣara, le Mānava–Dharmaśāstra, le Nārada–Smṛti, le Vasiṣṭha–Dharmaśāstra, le Vaiṣṇava–Dharmaśāstra et le Yājñavalkya–Dharmaś stra. (Law of Inheritance in Anci-

ent India according to—). (In French) In "Bulletin international de l'Academie des Sciences et des Lettres",Cracovic ; pp. 35–46.

72. Prawo spadkowe w dawnych Indiach (Law of Inheritance in Ancient India). In "Polska Akademia Umiejetności. Sprawozdania z czynności i posiedzeń". (In Polish) Vol. XI. IPI. No. 1; pp. 7–16.

73. Principles of Law in Ancient India (An Extract from the Extension Lectures delivered at the Andhra University by Prof. Dr. Ludwik Sternbach on 25th November, 1944). In "Andhra University College Magazine". Vol. VII, Nos. 13–14; pp. 10–12.

74. Similar Social and Legal Institutions in Ancient India and Ancient Mexico. In "The Poona Orientalist". Vol. VII. No. 1; pp. 43–46.

75. Rural Communities in Ancient India. In Proceedings of the International Congress of the Société Jean Bodin, Warsaw, 1976. (In the Press).

76. General Report on Rural Communities in South-East Asia. Rapporteur's Report. Congress of the Société Jean Bodin, Warsaw 1976. (In the Press).

77. On the *subhāṣita-s* of the Manava-dharmaśāstra

I. in "Hindutva", April 1976 ; pp. 15-27.

78. Preface to Chakradhar Jha's "Law in Ancient India from the Vedic Times to 1200 A. D." (In the Press).

Artha : See also Nos. 42, 57, 123

79. L'administration de l'état et la famille dans l'Inde Ancienne (continuation); (résumé). Annuaire du Collège de France 1976-77. pp. 479–492 (In French).

80. Some unknown stanzas attributed to Kauṭilya. In "Rajasthan Studies" I. 3; pp. 1-5. Jaipur 1967–68.

81. An Additional Note on "Some unknown Stanzas attributed to Kauṭilya," In "Rajasthan Studies" (1970); pp. 15-17.

82. Les impòts et la politique fiscale dans l 'Inde classique. Résumé. In French In "Revue historique de droit français et étranger" 1972; pp. 683-4.

83. Monarchie dans l 'Inde classique. In "Annuaire du Collège de France", 1973-4. pp. 650-3.

84. Hindu Concept of the Seven Constituents of the State in "South–East Asia'. In "Indo-Asian Art and Culture", Vol. III, International Academy of Indian Culture, (Acharya Raghu-Vira, Commemoration Volume). Delhi. pp. 161-170.

Kāma

85. Kāmaśastra Quotations in the *kathā*-literature. In "Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute". Vol. L II; pp. 31-47.

2. CANAKYA STUDIES:

See also Nos. 1, 2, 17, 18, 19, 20, 49, 54, 55, 56, and 260.

86. Various Versions of Caṇakya's Compendia. In "Akten des 24 Internationalem Orientalisten Kongresses" pp. 544–547. München 1957.
87. The Caṇakya's Collections and Narāyaṇa's Hitopadeśa; an Additional Comment. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 87. 3; pp. 306-8
88. The Cāṇakya-rāja-nīti-śāstra and the Bṛhaspati Saṁhita of the Garuḍa Puraṇa. In "Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute." Vol. 37. Parts 1-4; pp. 58-110. Poona 1957.
89. Cāṇakya's Aphorisms in the Purāṇa-s. In "Puraṇa". Vol. VI. 1; pp. 113-146. Vāraṇasī 1964.
90. The Tibetan Caṇakya-raja-nīti-śastram. In "Annals of the Bhandarkar O. R. Institute". Vol. XLII; pp. 99-122. Poona 1962. Also in the "Proceedings of the XXV International Congress of Orientalists". Vol. IV. pp. 134-142. Moskwa 1963.

91. Some Cāṇakya's Epigrams in Central Asia. In "Vishveshvaranand Indological Paper Series No. 292" and in "Vishveshvaranand Indological Journal 9. 2 ; pp. 338-346. Hoshiarpur 1971.

92. Les Aphorismes dittes du Cāṇakya dans les textes bouddhiques du Tibet et du Turkestan Oriental (in French). In "Journal Asiatique." 259. 1-2. pp. 71-82.

93. The Subhāṣita-saṁgraha-s; Treasuries of Cāṇakya's Aphorisms. In "Vishveshvaranand Indological Journal". Vol. I; pp. 66-77.

94. An unknown Cāṇakya MS and the Garuḍa Purāṇa. In "Indo-Iranian Journal". Vol. I. No. 3; pp. 181-200. s-Gravenhage 1957.

95. Four unknown Cāṇakya MSS in Leiden. In "Indo-Iranian Journal". Vol. II; pp. 284-294. s-Gravenhage 1958.

96. Some Cāṇakya MSS in the Bīr Library in Kāṭhmaṇḍu. The Adyar Library Bulletin. Vol. XXV. Parts 1-4; pp. 49–54. Adyar 1961.

97. Three Unknown Cāṇakya's Compendia in American Libraries. In "Poona Orientalist". Vol. XXIV. Parts 1-2; pp. 23-30. Poona 1959.

98. On the Metrics of Cāṇakya's Sententious Verses. In "Ṛtam" Journal "Akhila Bhāratīya

Sanskrit Pariṣad". Vol. II; pp. 73-88. Lucknow 1969.

3. STUDIES IN SUBHASITA-SAMGRAHA-S AND SPREADING OF SUBHASISTA-S OVER THE HINDUIZED KINGDOMS OF S. E. ASIA, CEYLON, TIBET AND MANGOLIA

See also: Nos. 6, 7, 8, 9, 11, 17, 18, 21, 22, 23, 77, 93, 141, 297 and 298.

99. Subhāṣita-saṁgraha-s, a Forgotten Chapter in the Histories of Sanskrit Literatures. In Indologica Taurinensia I, pp. 169-255.

100. *Subhāsita–saṁgraha-s* and Inscriptions as Sources of Sanskrit Poetry. In Proceedings of the II World Sanskrit Conference, Torino 1975. In "Indologica Taurinensia" III; pp. 455-476.

101. Universal Appeal of *subhāṣita*–literature in Sanskrit. In Summaries of Papers presented to the International Sanskrit Conference in Delhi, 1972; pp. 34-5 (summary); the whole paper in the "Proceedings of the International Sanskrit Conference", Delhi 1972 Vol II. pp. 370-391 and in "Cultural Forum 85.2. (1973) pp. 5-21.

102. Verses attributed to Kālidāsa in *subhāṣita-saṁgraha-s* in Śrī Ghanshyam Das Ji Birla Commemoration Volume pp. 842–875.

103. On the Subhāṣitahārāvalī and on the Sūktisahasra. In "Journal of the Ganganatha Jha Kendriya Sanskrit Vidyapeetha". 28. 3-4; pp. 101-147.

104. Subhāṣita-s of the Subhāṣitahārāvalī of Harikavi. In "Indian Studies Hindī and Sanskrit, University of Rajasthan", 6; pp. 33-66, Jaipur 1973-4.

105. The Main Sources of Harikavi's Subhāṣita-hārāvalī. In the Diamond Jubilee Volume of ABORI. (In the Press)

106. On the Reconstruction of Some Verses or their Parts of the Sūktiratnahāra. In ABORI LIII, pp. 127-160.

107. On the Sanskrit Sūktiratnahāra as *subhāṣita-saṁgraha* of Prākrit *subhāṣita-s*. In A. N. Upadhye Commemoration Volume, Sambodhi 5.2–3 ; pp. 80–93.

108. Sāyaṇa's Subhāṣita- sudhānidhi and Sūryapaṇḍita's Subhāṣitaratnahāra. In the "Journal of the Ganganatha Jha Kendriya Sanskrit Vidyapeetha" formerly "Gaṅganatha Jha Research Institute". Vol. XXVII; 1-2; pp. 167-260. Allahabad 1971.

109. On the Authorship of some Stanzas of the Subhāṣita-muktāvali. In "Journal of the Poona University. Humanities Section". Vol. XIX. pp. 37-65. Poona 1964.

110 On the Authorship of the Rajanīti Chapter of the Śārṅgadhara-paddhati. In "Rajasthan University Studies". Vol. I. pp. 8-30. Jaipur 1965.

111. De l'origine des vers cités dans le Nītipaddhati du Subhāṣitāvalī de Vallabhadeva. In French. In "Mélanges d'Indianisme à la mémoire de Louis Renou"; pp. 683-714. Paris, 1968.

112. Purāṇic Texts in Subhāṣita-saṁgraha-s. 1. The khaḍgalakṣaṇādhyāya of the Viṣṇudharmottara-Purāṇa in the Śarṅgadhara-paddhati. 2. The Mārkaṇḍeya-purāṇa in the Śārṅgadhara-paddhati : In "Purāṇa". Vol. XIII. 2, pp. 102-132. Vārāṇasī 1971.

113. On the Reconsruction of Some Verses of the Narābharaṇa. In "Professor K.A.S. Iyer Felicitation Volume." "Ṛtam" 2-5; pp. 1-7.

114. A propos dc petits receuils des vers gnomiques. (in French). XXIX Congrès International des Orientalistes, Paris, 1973. In "Journal Asiatique," (1974) ; pp. 391-434.

115. On Some Non-Canonical Subhāṣita-collections in Jaina Literature. In the "Commemoration Volume : Mahāvīra and His Teachings, pp. 41-75. Ahmedabad.

116. Additional Note on Sundarpāṇḍya's Nītidviṣaṣṭikā In "Commemoration Volume in honour of Dr. Umesha Mishra." pp. 331-364. Allahabad 1970. Also in the Journal of the Ganganatha Jha Research Institute, Allahabad 1969.

117. Sanskrit Nīti-Literature in "Greater India." In "Vivekanand Commemoration Volume." (India's Contribution to World Thought and Culture), Madras 1970. pp. 33-40.

118. Purāṇic Wise Sayings in the Literature of

"Greater India." In "Purāṇa." XI.1; pp. 73-115.

119. Vyasa in Subhaṣita-saṃgraha-s. In ABORI. LV i ; pp. 107-175. Poona.

120. On the Sanskrit *nīti*-literature of Old Java and Bali. In Proceedings of the VI International Conference on Asian History. Jogyakarta. 1974.

121. Sanskrit Subhaṣita-saṃgraha-s in Old Javanese and Tibetan. In "Annals of the Bhandarkar O. R. Institute". Vol. XLIII; pp. 115/158.

122. The Pāli Lokanīti and the Burmees Nīti Kyan and their Sources. In the "Bulletin of the School of Oriental and African Studies". Vol. 26. 28 University of London ; pp. 329-45;

123. On the Influence of some *dharma* and *artha-śāstra-s* upon the *nīti*–literature of Burma. 1. The *rājadharma* in the Lokasāra. In the "Felicitation Volume in Honour of Paṇḍit Charu Deva Shastri". Delhi. pp. 612-628. Delhi 1974.

124. Influence of Sanskrit Gnomic Literature on the Gnomic Literature of old Java and Bali. Indologica Taurinenasia, Vol. V (In the Press)

125. Influence of Sanskrit Gnomic Literature on the Gnomic Literature of Mongolia. In Proceedings of the III International Congress of Mongolists, Ulaan Baatar 1976. (In the Press).

126. On the Vyāsasubhāṣita. In "Felicitation Volume ln honour of Professor E. Sluszkiewicz pp. 221-227; Warsawa 1974.

127. An additional Note on "The Textual Correlation between the Anonymons Vyāsasubhāṣita-saṁgraha and Sāyaṇa's Subhāṣita-sudhā-nidhi in "Purāṇa" XVI. 1; pp- 77-82.

128. On the Sanskrit Nīti Literature of Ceylon. 1. Vyāsakāraya and Cāṇakya's Aphorisms. In "Brahmavidyā", Vol. 31-32 pp. 636-663.

129. On the Sanskrit Nīti-Literature of Ceylon. 2 Pratyayaśataka. In "Brahmavidyā" Vol. 33; pp. 80-116.

130 On the Sanskrit Nīti-Literature of Ceylon 3. An additional note on the Vyāsakāraya. In "Brahmavidyā". Vol. 35, pp. 258-269.

131. Sur la littérature didactique et gnomique laique d'origine sanskrite à Ceylon. In French. In "Journal Asiatique". T. 260; pp. 79-87.

4. **STUDIES ON INDIAN FABLES :**

See also : Nos. 4, 5, 38, 40, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 60, 69, 70, 85.

132. The *kathā* Literature and the Purāṇa-s In "Purāṇa". Vol. VII 1; pp. 19–86.

133. On the *kāvya* Portions of the Śivadāsa Version of the Vetālapañcaviṁśatikā. In "Proceedings of the XXVI International Congress of

Orientalists Delhi 1964". Vol. III part I; pp. 258-323.

134. Note on the Origin of some Vikramacarita Stanzas. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 84.4; pp. 411-416.

135. Quotations from the Rāmāyaṇa in the *kathā* literature. In "Journal of the Oriental Institute". Baroda, Vol. 15. Nos. 3-4; pp. 236-251.

136. On the Poetical Part of Amarasūri's Ambaḍa-caritra. In the "Silver Jubilee Volume of the Journal of Oriental Research, Madras". (In the Press).

137. The Mādhavānala-Kāmakandalā-kathā and its Sources. In ABORI, LIV; pp. 77-143.

138. On the Jaina Kathāratnākara of Hemavijaya. In "Brahmavidyā". Mahāvīra Jubilee Number". pp. 145-207. Adyar 1974.

5. OTHER LITERARY STUDIES; PURANA-S(;) MISCELLANEA

See also Nos. 10, 14, 15. 16, 20, 24, 88, 102, 112, 133, 290.

139. Similar Thoughts in the Mahābhārata, the Literature of "Greater India" and in the Christian Gospels. In "Journal of the American Oriental Society" Vol. 91. 3; pp. 438-42.

140. Camphor in India. In Ācārya Bandhu Shastri Commemoration Volume". Vishveshvaranand Indological Journal 12; pp. 425-467.

141. Ravigupta and his Gnomic Verses. In "Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute", Poona. Jubilee Number XLV. II; pp. 137-160.

142. The Third Lesson of Kṣemendra's Deśopadeśa. In "Poona Orientalist". Vol. XXV. pp. 8-19.

143 Additional Note on the Significance of the Number Twelve in Ancient India. In the "Poona Orientalist". Vol. XXVII Nos. 1–2 pp. 29-35.

144. Indology in Poland (Synopsis of a Lecture delivered in Poona). In "Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute". Vol. XXIV. pp. XLIII sqq.

145. The Muhammadans in Poland. In "Islamic Culture", Vol. XVI. 4; pp. 371-9.

146. *Samasyā-s* and Other Games of Skill in Ancient India. In Proceedings of the International Sanskrit Conference, Berlin 1975; (In the Press).

6. STUDIES ON INDIA AS DESCRIBED BY MEDIAEVAL EUROPEAN TRAVELLERS

See also No. 25.

147. Jewish Dwelling-Places. In "Bharatīya Vidya" Vol. VII. Nos. 1–2; pp. 10-22.

148. Some Curious Funerary Ceremonies. In "Supplement to Bhāratīya Vidyā". Vol. VII. Nos. 5–6; pp. 1-14.

149. Additional Note on Horses in Western India. In "Supplement to Bhāratīya Vidyā". Vol. VIII Nos.1-6 ; pp. 15–33.
150. Fabulous and Imaginary Stories. In "Bhāratīya Vidyā". Vol. VIII, Nos. 5-7 ; pp. 105–120 and Vol. VIII. Nos. 8-10 ; p. 218.
151. Embalming, Exposure of Corpses, Anthropophagy and Cave burials in India as described by mediaeval European Travellers. In "Congresso International de Historia dos Desconsimientos. Lisboa 1961. Actas". Vol. III; pp. 577-592.
152. Do wiedziano niegdyś w Europie o Indiach (Stories about India told in Mediaeval Europe) In "Polak w Indiach" Nos. 11, 12, 13, 15, 16-7. (in Polish).
153. India as known to Mediaeval Europe. A synopsis of a lecture delivered in Mysore, published by the University of Mysore (2 pages).
154. The Words of Indian Origin in Nikitin's "Voyage boyond three Seas. In "Rajasthan University Studies", No. 2; pp. 1-9.
155. K tolkovanyo terminov v "Khozhenya za, tri morya." Afenazoiya Nikitina. In Narody Azii i Afriki (1964) 6 ; pp. 757 (In Russian).

III REVIEWS

On Dharma, Artha and Kama

Dharma.

156. History of Dharmaśāstra by P. V. Kane. Vol. III. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 67. No. 3; pp 232-234.

157. History of Dharmaśastra by P. V. Kane. Vol. IV. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 74. No. 4; pp. 271-73.

158. History of Dharmaśāstra, Vol. V. 1 by P. V. Kane. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 79. 3; pp. 194-195.

159. History of Dharmaśāstra, Vol, V. 2. by P. V. Kane. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 83.3; pp. 375-377.

160. History of Dharmaśāstra (Ancient and Mediaeval Religious and Civil law in India) by P. V. Kane. Vol. I part I. Revised and enlarged. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 89-4; pp. 321-2.

161. History of Dharmaśāstra (Ancient and Mediaeval Religious and Civil Law in India) by P. V. Kane. Vol. 1. 2. Revised and enlarged. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

162. Epochs in Hindu Legal History by V. C. Sarkar. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 80. 3. p. 258.

163. Die Parallelversion der Manusmṛti in Bhaviṣya-Purāṇa by F. Làszlò. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 93. 4; pp. 607-611.

164. Viṣṇusmṛti with the Commentary Keśavavaijayantī of Nandapaṇḍita. In "Journal of the American Oriental Society". Vol 85.4; pp. 596-7.

165. Etudes Védiques et Paninéens. Tome XI. Notes sur la Bṛhaspati-smṛti by L. Renou. In

"Journal of the American Oriental Society". Vol. 83. 3; pp. 377-378.

166. Vyavahāracintāmaṇi by Vācaspati Miśra. A Digest of Hindu Legal Procedure. Critically edited by L. Rocher. In "Journal of the American Oriental Society. Vol. 77; pp. 146-149.

167. Madanaratnapradīpa Dānavivekoddyotaḥ Edited by Kh. Deshpande (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society" Vol. 88. 2; p. 377.

168. Introduction to Modern Hindu Law by J. Duncan M. Derrett. In "Journal of the American Oriental Society" Vol. 86. 2; pp. 218-20.

169. Introduction to Modern Hindu Law by J. Duncan M. Derrett. In Vishveshvaranand Indological Journal, Vol. V.2; pp. 256–7.

170. A Critique of Modern Hindu Law. By J. Duncan M. Derrett. In "Revue juridique du droit français et étranger". Vol. 49; pp. 253-4 (in French).

171. Essays in Classical and Modern Hindu Law by J. Duncan M. Derrett. In "Journal of the Royal Asiatic Society, London". (In the Press).

172. Studies in the Society and Administration of Ancient and Mediaeval India. Vol. I. Society,

by D. C. Sircar. In "Journal of the American Oriental Society" Vol. 90. 2; pp. 410-411.

173. The Judicial System of the Marathas. By Vithal Trimbak Guṇe. In "Journal of the American Oriental Society", Vol. 77. 4; pp. 234-5.

174. Judicial Control of Administrative Action in India and Pakistan. By M. A. Fazal. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 91.2 ; pp. 320-1.

175. Hindu Woman's Right to Property by Roop L. Chaudhary. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 82. 1 ; pp. 94-95.

176. Women in Manu and his seven Commentators by R. M. Das. In "Journal of the American Oriental Society" Vol. 63. 2 ; pp. 256-258.

177. Formy zawierania malzenstw w Indiach storożytnych ; ich geneza i rozwój by H. Walkwska (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". 91. 4 ; p. 544.

178. Early Buddhist Jurisprudence (Theravada Vinaya Laws). In "Journal of the Bombay Branch Royal Asiatic Society", Vol. XVII ; pp. 63-4.

179. Buddhismus, Staat und Gesellschaft in den Ländern des Theravada Buddhismus by H.

Bechert. Books I. II. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 89. 4; p. 822,

180. Burmese Law Tales by Maung Htin Aung. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 83. 1 ; pp. 141-143.

181. Smṛti Material in the Mahābhārata. Vol. I. By S. C. Banerji. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 94·2 ; pp. 252-5.

182. Indian Society in the Mahābhārata (Vol. II) by S.C. Banerji. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

183. Kult zmarlych w Indiach staroźytnych. Studia z etnografii Indii. By H. Wałkòwska. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 95. 2; p. 327.

Artha

184. The Kauṭilīya; parts I to III by R. P. Kangle. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 87·2, p. 201-4.

185. Politische Polemiken im Staatslehrbuch des Kauṭalya by Friedrich Wilhelm. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 80.4, pp. 378-379.

186. Kauṭilya and the Arthaśastra. A Statistical Investigation of the Authorship and Evolution of Text. By Thomas R. Trautman. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 92.4; pp. 498–500.

187. Studien zum Kauṭilīya Arthaśastra by E. Ritschl and M. Schetelich. In "Journal of the American Oriental Society. 96. 2; pp. 322-324.

188. Glimpses of Health and Medicine in Mauryan Empire by D. V. Subha Reddy. In "Journal of the American Oriental Society. (In the Press).

189. Staat and Gesellschalt im alten India by Wilhelm Rau. In Indo-Iranian Journal". Vol. III 1; pp. 74-75.

190. A History of Indian Political Ideas by U. N. Ghoshal. In "Philosophy East and West". Vol. 12.1; pp. 75-77.

191. Studies in Hindu Political Thought and its Metaphysical Foundations by Vishwanath Prasad Varma. In" Journal of the American Oriental Society". Vol. 78 4; pp. 318-319.

192. Rājadharma by Hans Losch. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 81.3; pp. 319-321.

193-194. Die Gesellschaftliche Entwicklung im alten Indien. II. Entwicklung von Staat und Recht by W. Ruben and Ueber die Frage der Objectivität in der Erforschung des Alten Indien by W. Ruben. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 89.2; pp. 442–3.

195. Die Gesellschaftliche Entwicklung im alten

Indien I-VI. In "Journal of the American Oriental Society." 95.3; pp. 538-540.

196. Revenue System in Post-Maurya and Gupta Times. by D. N. Jha. In "Journal of the American Oriental Society" Vol. 89. 4: pp. 822-3.

197. Drevnyaya India by G.M. Bongard-Levin and G. F. Il'in, Moscow 1969. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 93. 3; p. 378.

198. Indiya Epokhi Mauryev by G. M. Bongard Levin, Moscow 1973. In "Journal of the American Oriental Society", Vol. 95. 1; p. 146.

199. Il Nītivākyamṛta di Somadeva Sūri by O. Botto and Ācārya Yogghamaviracita Nītinirnītināmnī Kauṭalīya Rajasiddhānta . . . In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 83. 1; pp. 139-140.

200. Peoples and Politics in Early Mediaeval India (1206-1398 A. D.) by A. K. Sen (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society." Vol. 88.2; p. 379.

Kāma

201. Indian Erotics of the Oldest Period. By I. Fisher. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 89.1; pp. 204-5.

8. ON SANSKRIT LITERATURE

202. Samavidhana Brāhmaṇa. Edited by B. R.

Sharma (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 87. 2, p. 217.

203. Dharmakośa, Upaniṣatkāṇḍa. Vol. II, Parts I to 4 by Lakṣmaṇa Śastrī Jośī. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 85·4; pp. 595-6.

204. Dharmakośa. Saṁskarakaṇḍa. Vol. III· Part 1. Ed. by Lakṣmaṇa Śastrī Jośī. In "Journal of the American Oriental Society". Vol 85. 2; p. 270

205. Śakta Upaniṣads. Translated by Dr. A. G. Krishna Warrier. (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society" Vol. 88. 2; p. 376.

206. Upeya-nama-viveka of Upaniṣad-Brahmayogin. Ed. by V. Raghvan. (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 88. 2; p. 376.

207. Religion and Mythology of the Brahmaṇas. by G. P. Devasthali. (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 88. 2; p. 379.

208. The Śrautasutras of Laṭyayana and Drahyayaṇa and their Commentaries by Asko Parpola. Vol. I. 1. (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 89. 4;p. 824.

209. The Śrautasūtras of Lāṭyayana and Drāhyāyaṇa and their Commentaries. An English transla-

tion and Study. By A. Parpola. Vol. I. 2. The Agniṣṭoma. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 91. 4; p. 543.

210. India in the Vedic Age. By P. L. Bhargava. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 91.4; pp. 545-46.

211. A Shortened Arya Wedding and Initiation Ritual by S. K. Chaterji. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

212. Upaniṣads for All. By Chitrita Devi. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 95.1; p. 145.

213. Un texte de la religion Kaumara, le Tirumurukarruppaṭai par Jean Filliozat. Publications de l 'Institut Français d' Indologie 49. In "Journal of the American Oriental Society".

214. Un texte tamoul de dévotion Vishnouite de Tiruppavai d 'Āṇṭaḷ par Jean Filliozat. Publications de l 'Institut Français d' Indologie 45. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 94.4; pp. 479-480.

215. Textes sanskrits et tamouls de Thailande par Neelakanta Sharma. Introduction par Jean Filliozat. Publications de l 'Institut Français d' Indologie 47. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 95.2; pp. 307-8.

216. The Mahābhārata. An English Version based on Selected Verses by C. V. Narasimhan. In

"Journal of the American Oriental Society". Vol. 86.1; pp. 47-48.

217. The Bhagavadgītā. Ed. and transl. by Shakuntala Rao, In "Journal of the American Oriental Society". (Brief Notice). Vol. 80.4; p. 391.

218. The Bhagavad Gītā. A Translation and Critical Commentary. By A. L. Herman. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 95.2; p. 328-9.

219. The Bhagavad-Gītā with a Commentary based on the Original Sources. By R. C. Zaehner. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 95.1; p. 144.

220. The Ethics of Gītā by G. W. Kaveeshwar. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 93.3; p. 378.

221. Siddhasena's Nyāyavatāra and other works. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 93.3; p. 377.

222. Karma and Rebirth by T. C. Kalghatgi. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 95.1; pp. 144-5.

223. Kundalini. The Evolutionary Energy. in Man. By Gopi Krishna with an Introduction by Frederic Spielberg and a Psychological Commentary by James Hillman. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 95.1; p. 145.

224. The Song of the Self-supreme (Aṣṭāvakra-Gītā) ed. and transl. by R. Mukerjee. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 93.3; pp. 379-80.

225. The Mystic of Feeling. A Study in Rajaneesh's Religion of Experience by R. C. Prasad. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 93.3; p. 380.

226. Observations of Similes in the Naiṣadhacarita by P. Bandyopadhyay. (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 87. 2; p. 216.

227. Storia delle letterature d'Oriente diretta da Oscar Botto. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 91.4, pp. 542-3.

228. Letterature clasica dell' India antica by O. Botto (Brief Notice). In "Journal of the American Oriental Society", Vol. 85.4, p. 611.

229. Indian Kāvya Literature (I). By A. K. Warder. In the "Journal of the Royal Asiatic Society, London, (1975) part I, pp. 74–6.

230. Poczatki dramatu indyjskiego a sprawa wplywòw greckich by A. Gawroński. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 69.2 pp. 104-106.

231. Sanskrit Plays from Epic Sources rendered

into English Verse by Henry W. Wallis (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 89.4. p. 824.

232. Women in Sanskrit Dramas by R. Dikshit In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 88.3. pp. 573-4.

233. The Abhijñana Śakuntalā of Kalidāsa. Edited by S. K. Belvalkar (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society. 88.2. p. 377.

234. Veṇīsaṁhāra. Drame Sanskrit éditéet traduit par F. Bourgeois. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 92.4. p. 575.

235. Alaṁkāra-sarvasva of Ruyyaka. Edited by Dr. V. Raghavan. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 87.4. pp. 589-90.

236. Dhvanyaloka. Uddyota 1. Edited by B. Bhattacharya (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 88.2. p. 378.

237. Ānandavardhana's Dhvanyāloka. A Critical Edition with Introduction and English Translation by K. Krishnamoorthy. In "Journal of the Royal Asiatic Society", London. (In the Press).

238. Essays in Sanskrit Criticism by K. Krishna-

moorty. In "Journal of the American Oriental Society" 96.1; pp. 139-140.

239. Ṛtu in Sanskrit Literature by V. Raghvan in "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

240. The Number of Rasa-s by V. Raghavan and Dhvanyaloka and its Critics by K. Krishna Moorty. In "Journal of the American Oriental Society". (Short Notice) Vol. 89.4. pp. 820-1.

241. Rājataraṅgiṇī of Kalhaṇa. Ed. critically by Vishva Bandhu, part I. In "Journal of the American Oriental Society". (Short Notice). Society Vol. 85.4. p. 611.

242. Rajataraṅgiṇī of Kalhaṇa Vol. II and Rajataraṅgiṇī of Śrīvara and Śuka (Short Notice. In "Journal of the American Oriental Society, Vol. 88.22. p. 377.

243. Rājataraṅgiṇī of Jonaraja. Ed. by S. Kaul (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 90.2. p. 411.

244. Cultural Heritage of Kashmir. Ed. by Sures Chandra Banerji (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 87.2. p. 211.

245. Bhartrihari : Poems translated by B. Stoler Miller. In "Journal of the American Oriental Society".

246. Mūlamadhyamaka kārikā of Nāgārjuna, part II, ed. by H. Chatterjee. In "Journal of the American Oriental Society". (Short Notice.) (In the Press).

247. Aśwaghosza. Wybrane pieśni (Short Notice). In "Journal of the American Oriential Society". Vol. 87. 2. p. 216-7.

248. Un poéme satirique de Viśvaguṇadacampū par M. C. Porcher. Publications de l' Institut Français d' Indologie 48. 2. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 94.4, p. 480-3.

249. The Bilvamaṅgalastava. By F. Wilson. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 95.3, pp. 540-1.

250. A Critical Study of Daṇḍin and His Works by D. K. Gupta.

251. Society and Culture in the Time of Daṇḍin by D. K. Gupta In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 95.3, pp. 569–70.

252. Kāvyādarśaḥ of Ācāryadaṇḍiviracitaḥ...by D. K. Gupta. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

253. Malayamārutaḥ, I Edited by Dr. V. Raghavan (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society." Vol. 87.2, p. 217.

254. Malayamārutaḥ II. Edited by Dr. V.

Raghavan. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 91.4, 574-5.

255. Malayamārutaḥ III. by V. Raghavan. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

256. Praśastikāśika of B. Tripāthin. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 91.4, p. 545.

257. Anubhavānanda-Laharī of Keśavānanda Yati In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 91.4, p. 545.

258. Puruṣārthopadeśa of Bhartṛhari. In 'Journal of the American Oriental Society". 91.4, p. 545.

259. Vṛttavivecanam of Durgāsahāya In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 91.4, p. 545.

260. Cāṇakya-saptati. Edited by K. V. Sarma In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 88.2, p. 377.

261. Sītarāmaviharakāvyam. Edited by D. C. Pandhye (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 88.2, pp. 377-8.

262. Studies in Indian Literary History by P. K. Gode. Vol. I–II. In "Journal of the American Oriental Society." Vol. 77. No. 1. pp. 50-51.

263. Le Gītagovinda. Tradition et innovation dans

le *kāvya* par S. Sandahl-Forgue. In "Journal of the American Oriental Society, (In the Press).

264. Storia della filosofia. 1. La Filosofia indiana. By G. Scalabrino Borsani. In "Indologia Taurinensia" IV (In the Press).

265. Rāghavayādavīyam par Veṇkaṭadhvarin. Texte sanskrit édité par M.S. Narasiṁh cārya. Etude et traduction par M. C. Porcher. In "Journal of the American Oriental Society", 95.3, pp. 568-569.

266. Rauravāgana édition critique par N. R. Bhatt. In "Journal of the American Oriental Society'', 95.3, p. 569.

267. Drevney Indiyskiy Yepos by P. A. Grintser. In "Journal of the American Oriental Society", 95.3, pp. 570-571.

268. Date and Dynasties in Earliest India by R. Morton Smith. In "Journal of the American Oriental Society", 95.3, 537-538.

269. Kratkaya istoriya literatur Indii by V. I. Balin, etc. in "Journal of the American Oriental Society". 96.1. pp. 138-139.

270. Un drame allégorique sanskrit, le Prabodhacandrodaya...texte traduit et commenté par A. Pédaglio, and

271. Prabodhacandrodaya of Kṛṣṇamiśra. Sanskrit text with English Translation and Index by

S. K. Nambiar. In "Journal of the American Oriental Society" 96.2. pp. 324-326.

272. The Rasikapriyā of Keshavadāsa. Sanskrit Text with English Translation by K. P. Bahadur. In "Journal of the American Oriental Society" 95.2. pp. 327-328.

273. The Literatures of India. An Introduction by E. C. Dinock, etc. In "Journal of the Royal Asiatic Society, London". (In the Press).

274. Aspects of Ancient Indian Life from Sanskrit Sources by S. C. Banerji. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

275. Kirāta Jana Kṛti. The Indo-Mongoloids. Their Contribution to the History and Culture of India by S. K. Chatterji. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

276. Līlāvatī of Bhāskarācārya with Kriyākramakarī of Śaṅkara and Nārāyaṇa. Critically edited with Introduction and Appendices by K. V. Sharma. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

277. Mifologiya drevnoindiyskova yeposa by S. L. Nebdeva. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

278. Offenbarung, geistige Realität des Menschen, herausgegeben von G. Oberhammer. In

"Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

297. Observations of the Life and Works of Bhavabhūti by R. G. Harshe. "Journal of the American Oriental Society" (In the Press).

280. Mudrec'y i filozof'y dreveney Indii... by M. Bongard-Levin and A. V. Gerasimov. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

281. Bharata–nāṭya–mañjarī. Bharata: On the Theory and Practice of Drama by G. K. Bhat In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

282. Sacrifice in the Brāhmaṇa-Texts by G. U. Tithe. In "Journal of the American Oriental Society. (In the Press).

283-4 Hinduistisk livssyn. Jīvasthitikathana ur Kulārṇava-tantra by G. Andersson, and Till Kulas Lov. Kulāmāhātmyakathana ur Kulārṇava-tantra by G. Carlstedt. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press) ;

285. Pramāṇalakṣaṇam of Sarvajñāmamuni. In 'Journal of the American Oriental Society" (In the Press)

286. Le Joyaux du Śiva Yoga, Śivayogaratna de Jñānaprakāśa by Tara Michaël. In "Journa of the American Oriental Society',. (In the Press).

287. Philosophy and Psychology in the Abhidharma by G. H. Guenter. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

288. Jineśvasūri's Gaharayaṇakośa by A. M. Bhojak. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

289. Studies in Indian Literary History by P. K Gode. Vol. III. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 77 ; pp. 145-146.

290. Studies in Indian Cultural History I by P. K. Gode. In "Journal of the American Oriental Society". (Review article). Vol. 82. 2; pp. 222-230.

291. Studies in Indian Cultural History, Vol. II by P. K. Gode. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 81.3; p. 319.

292. P. K. Gode Studies. Vol. VI. Studies in Indian Cultural History. Vol. III. (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol 91.4; p. 544.

293. Thirty Years of Historical Research, or Bibliography of the Published Works of P. K. Gode. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 68. No. 2 ; p. 126.

294. Reviews. By M. Hariyanna. In "Journal

of the American Oriental Society". Vol. 91.4 p. 546.

9. ON SUBHASITA-S AND SUBHASITA-SAMGARHA-S

295. Sadukti-karṇāmṛta of Śrīdharadāsa. Critically edited by Sures Chandra Banerji. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 90.2; pp. 352-357.

297. The Subhāṣitaratnakoṣa by Vidyākara. Ed. by D. D. Kosambi and V. V. Gokhale. In "Journal of the American Oriental Saciety". Vol. 78; pp. 316-318.

297. Nītiśāstra of Masūrakṣa by S. Pathak. In "Journal of the American Oriental Society". (Review article). Vol. 82.3; pp. 407-411.

298. The Indian Nītiśāstras in Tibet by S. K. Pathak. In "Journal of the American Oriental Society". 96.2; pp. 318-322.

299. Sadācāra-śāstra. Edited by Devadatta Sāstri (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 88.2 ; p. 377.

300. Kavi-Kaumudī of Kalya Lakṣmīnṛsimha (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 87. 2 ; p. 216.

10. ON PURANA-S

301–302. The Kūrma Purāṇa. Critically edited by A.S. Gupta and Kūrma Purāṇa with English Translation. In "Journal of the American Oriental Society", Vol. 94.2; pp. 250-2.

303–304. The Vāmana-purāṇa ed. by A. S. Gupta

and the Vāmana-purāṇa with English translation by A. S. Gupta. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 39.2 ; pp. 441-2.

305. Studies in the Upa-purāṇas by R. C. Hazra. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 79.2 ; pp. 126-127.

306. Matsya-purāṇa. A study by V. S. Agrawala and Cultural History from the Matsya-purāṇa by S. G. Kantawala. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 87.2 ; pp. 204-5.

307. Bhakti in Bhāgavatapurāṇa, Religions geschichtliche Studie von A. Gail. (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 91.4 ; pp. 543–4.

11. ON INDIAN FABLES

308. Das Pañcatantra and seine Morallehre by W. Ruben. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 80.2 ; p. 163.

309. Zur Frage nach der Urfassung des Pañcatantra, by R. Geib. In Journal of the American Oriental Society". Vol. 92.1 ; pp. 177-8.

310. Sketches of Ancient Indian Literature. By I. D. Serebriakov. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 93.3 pp. 378-9.

311. Tawi Tales : Folk Tales from Jammu by Noriko Mayeda and W. Norman Brown. In "Journal of the Royal Asiatic Society London". (In the Press).

12. MISCELLANEA

312. V. S. Apte's The Practical Sanskrit-English Dictionary, Vol. I-III. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 80.1 pp. 59–63.

313. New Catalogus Catalogorum. An Alphabetical Register of Sanskrit and Allied Works and Authors by Dr. V. Raghavan. Vol. I. Revised Edition. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 92.1 pp. 178–9.

314. India Ideologies of War and Peace in Ancient India. Vishveshvaranand Indological Series No. 7. (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 87.2 p. 211.

315. The Edicts of Aśoka by N. A. Nikam and R. McKeon. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 79,2, p. 125.

316. Indological Studies in Honor of W. Norman Brown. In "Philosophy East and West". Vol. XIII. No. 3. pp. 253–256.

317. Tagore Centenary volume ed. by M. Kulasrestha. In "Journal of the American Oriental Society". vol. 82.3 p. 112.

318. Kavirāj Abhinandana Grantha (Commemoration Volume for Gopīnāth Kavirāj. Ed. by B. Saksena (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 88 2 p. 379.

319. Charudeva Shastri Felicitation Volume presented to Professor Charudeva Shastri on the Occasion of his 75th Anniversary. Part I. In "Journal of the American Oriental Society". 95.3. pp. 571—572.

320. Anantapāraṁ kila Śabdaśāstram. Ksiega pamiatkowa ku czci Eugeniusza Sluszkiewicza, redagowal komitet .. Jan Reychman. (Felicitation volume in honour of E. Sluszkiewicz). In "Journal of the American Oriental Society". 95.2 pp. 326–327.

321. Laghu–Prabandhaḥ. Choix d'articles d'Indologie par J. Filliozat. In "Journal of the American Oriental Society". 95.2 pp. 326.

322. Classici delle religioni. Sezione prima (Le religioni orientali) diretta da O. Botto. (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 91.4 p. 544.

323. Il Budhismo by O. Botto. In "Journal of the American Society". Vol. 81.4 p, 544.

324. Budha e il Budhismo by O. Botto. In "Journal of the American Oriental Society". 95.3 p. 570.

325. Jainism by C. Caillat, A. N. Upadhye,

Bal Patil. In "Journal of the American Oriental Society". 96 1 p. 138.

326. The Doctrine of Recognition (Pratyabhijña Philosophy) by R. R. Kaw (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 89.4 p. 824.

027. Sanskrit Studies by H. Hiriyanna, Mysore In "Journal of the American Oriental Society" Vol. 87.4 p. 318.

328. Essays on Indology by Dr. S. Sastri. In "Journal of the American Oriental Society". vol. 87.2 p. 217.

329. Krishna : Myths, Rites and Attitudes. Edited by M. Singer. In "Journal of the American Oriental Society". vol. 88.2 p. 378.

330. Kṛṣṇa in History and Legend. By Bimanbehari Majumdar. In "Journal of the American Oriental Sociey". Vol. 91.4 p. 543.

331. The Sword and the Flute. Kāli and Kṛṣṇa... by D.R. Kinsley. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

332. Szkice z dziejòw polskiej orientalisyki pod redakcja J. Reychmana. In "Journal of the American Oriental Society". vol. 91.4. pp 544.

333. Józef Kowalewski. Orientalista. In

"Journal of the American mriental Society". Vol. 69. No. 3. p. 175.

344. Rocznik Orientalistyczny (Oriental Year book) edited by the Polish Oriental Society". Vol. XV (1939-1949). In "The Poona Orientalist". Vol. 14. Nos. 1-4. pp. 143-144.

335. Ṛtam. Journal of the Akhila Bhāratīya Sanskrit Parishad. (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 91.4. p. 544.

236. Prācī-Jyoti. Digest af Indological Studies Vol. I, II. 1, 2, III. 1. (Short Notice). In "Journal of the American Oriental Society". Voi. 87.2. p. 211.

337. Indologica Taurinensia I–II. In "Journal of the American Society". (In the Press).

338. Khajurāho. A Study on the Cultural Conditions of Chandella Society by Vidya Prakash and Ajanta to Ellora by W. Spink In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 88.2. p. 378–9.

339. Quellenstudien zu Friedrich Schlegel's Übersetzungen aus dem Sanskrit by Ursula Oppenberg. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 86.1. p. 43–9.

340. The Sheaf of Garlands of the Conqueror, being a translation of Jinekālamālīkaraṇa of Ratanapañña Thera of Thailand by N. A. Jayawickrama. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

341. The Short History of the Kings of Siam by J. V. Vliet. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

342. Histoire d'Angkor by M. Giteau. In "Journal of the American Oriental Society." 96.1. p. 138.

343. Gandhi by Geoffrey Ashe. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 86.4. pp. 823–4.

344. Gandhi's Rise to Power. Indian Politics 1915–1922 by Judith M. Brown. In "Journal of the American Society". Vol. 93.4. pp. 612–613.

345. Indians in Africa. A Socio-economic Study by H. P. Chattopadhyaya. In "Jorunal of the American Society". Vol. 93.2. pp. 253–254.

346. Religon of Bali. By C. Hooykaas. In "Journal of the American Oriental Society". Vol. 95.3. p. 572.

347. Indie, Pakistan, Bangladesz by B. Mrozek. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

348. Politik und Indologie im gegenwärtigen Indien by I. N. Komarov, A. D. Littman, B. Schorr and D. Weideman. In "Deutsche Orientalische Litteratur-zeitung". (In the Press).

349. Religon and Social Conflict in South Asia by B. L. Smith. In Deutsche Orientalische Litteraturzeitung". (In the Press).

350. Un Manucript français du 18e siécle: Recherche de la vérite sur l'état civil, politique et réligieux des Hindous par J. Maissin. Publié avec une introduction et des notes par R. H. Regnier. In "Journal of the American Oriental Society". (In the Press).

13. LATEST ADDITIONS

351. Influence of Sanskrit Gnomic Literature on the Gnomic Literature of Thailand. In Proceedings of the VIIth Conference. International Association of Historians of Asia, Bangkok 1977. (In the Press).

352. Some Surprises from Subhāṣita-Saṁgraha-s. In "Indologica Taurinensia VI (In the Press).

353. On some Quotations of Māgha's verses on Dr. Veermani Prasad Upadhyaya Felicitation Volume. (In the Press).

354. Review of "Glimpses of Sexual Life in Nanda-Maurya India" by M. Ghosh. In "Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Northern Ireland (In the Press).

VISNUDHARMA AND ALBERUNI

D. Satyanarayana*

Viṣṇudharma is a Purāṇa or Śastra unpublished so far. It is supposed to be the earlier part of the Viṣṇudharmottara Purāṇa.

Alberuni (973-1048 A. D.) came to India (according to Sachau) in the year 1017 A.D. He wrote the book *Tahakika Malil Hind* in the year 1031 A. D. He came to India when he was nearly 44 years of age with mature mind. The book *Tahakika Malil Hind* is a travel account of Alberuni as he saw India during the period. His travel account contains many sides of life, social, religious, cultural belifes of the people, tradition etc.

He quotes profusely from the texts of the Puraṇas and other works on Astronomy and Astrology etc. Among other Puraṇas he quotes *Viṣṇu Dharma* and the *Viṣṇudharmottara* under one name i.e. Viṣṇu Dharma.

Dr. R. C. Hazra says "Alberuni's references to and quotations from *Viṣṇudharma* have been traced in the present *Viṣṇudharmottara*".

The following quotations have been traced in Alberuni's India, which are found in *Viṣṇudharmottara*:

Volume I				Volume II	
Page	Verse	Page	Verse	Page	Verse
54	1.81 28-29	353	1.72.176	2	1.80.2-9

*Librarian, Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati.

216	1.106.29-30	354	1.72.18b-19a	3	1.81.23-27
218	1.120.2-3	358	1.83.3-9		and 1.82.6-7
241-2	1.106.1-11	360	1.73.37	21	1.72.19b-23
242	I.106.1-11	372	1.73.17-18	64	1.106.12-13
287	1.106.21-28		and 34-40.	65	1.78.1-2
288	1.106.21-28	379	1.73.21	102	1.29.16b-17
291	1.106.31-32	380	1.73.24	140-1	1.106.34-41
321	1.81.1-2	381	1.73.28		
328-9	1.73.14-16	386	1.81.2-3		
331	1.73.13	387	1.81.4-5		
332	1.73.39	398	1.82.1		
344-5	1.83.3-21	398-9	1.73.20		
	and 50.62				

On pages 130-1 there are two lists of Purāṇas. The page 130 says, "The Puranas are of human origin composed by the so-called Rsis. In the following I give a list of their names, as I have heard them and committed them to writing from dictation".

1. Ādi. 2. Matsya. 3. Kūrma. 4. Varāha. 5. Narasimha. 6. Vamana. 7. Vāyu. 8. Nanda. 9. Skanda. 10. Āditya. 11. Soma. 12. Sāmba. 13. Brahmāṇḍa. 14. Mārkaṇḍeya. 15. Tārkṣya. 16. Viṣṇu 17. Brahma. 18. Bhaviṣya.

On Page 131 he adds "Another somewhat different list of the Puranas has been read to me from the Visnu Purana. I give it here in extenso, as in all questions resting on tradition it is the duty of the author to give those traditions as completely as possible :

1 Brahma, 2 Padma. 3 Viṣṇu. 4 Śiva. 5 Bhāgavata. 6 Nārada. 7 Mārkaṇḍeya. 8 Agni. 9 Bhaviṣya. 10 Brahmavaivarta, 11 Liṅga. 12 Varāha. 13 Skanda. 14 Vāmana. 15 Kūrma. 16 Matsya. 17 Garuḍa. 18 Brahmāṇḍa.

These are the names of the Puranas according to the Visnu Purana".

After this he gives the names of 20 Smṛtis and further adds the names of Sāṁkhya, Patañjali Nyāya, Mīmāṁsā, Lokāyata and Agastyamata.

"...and the book Visnu-Dharma. The word dharma means reward, but in general it is used for religion; so that this title means the Religion of God, who in this case is understood to be Narayana".

There is no doubt that the *Viṣṇu Dharma* is a Vaiṣṇava text and quoted as authority by *Bhagavannāmakaumudī*, *Prameya Ratnāvalī* of Baladeo Vidyabhusana, *Śrutiprakāṣikā*, *Śrībhāṣya* of Ramanuja, *Vedārthasamgraha*, *Nirapekṣarakṣā*, *Prāpannapārijāta*, *Vedānta Kārikāvalī*, *Gūḍhārthasamgraha*, *Rahasya trayasāra*, Gopalabhatta's *Haribhaktivilāsa* and *Aṇubhāṣya*. Besides the numerous Dharmaśastra digests and Nibandhas the *Viṣṇu Dharma* is quoted by Sankaracharya in his Bhāṣya on *Viṣṇu Sahasranāma* and *Śvetāśvatara Upaniṣad* not once but many a time.

Alberuni in the Chapter XI deals with idol worship and description of the individual idols on pages 112-115:

"Since, however, here we have to explain the

system and the theories of the Hindus on the subject, we shall now mention only their ludicrous views ; but we declare at once that they are held only by the common uneducated people. For those who march on the path to liberation, or those who study philosophy and theology, and who desire abstract truth which they call *sāra*, are entirely free from worshipping anything but God alone, and would never dream of an image manufactured to represent him. A tradition illustrative of this is that which Saunaka told the king Pariksha in these words :

There was once a king called Ambarisha, who had obtained an empire as large as he had wished for. But afterwards he came to like it no longer ; he retired from the world, and exclusively occupied himself with worshipping and praising God for a long time. Finally, God appeared to him in the shape of Indra, the prince of the angels, riding on an elephant. He spoke to the King : "Demand whatever you like and I shall give it to you."

The king answered : "I rejoice in seeing thee, and I am thankful for the good fortune and help thou hast given ; but I do not demand anything from thee, but only from him who created thee".

Indra said : "The object of worship is to receive a noble reward. Realise, therefore, your object, and accept the reward from him whom hitherto you have obtained your wishes, and do not pick and chose, saying, 'Not from thee, but from another'."

The king answered : The earth has fallen to my lot, but I do not care for all that is in it. The object of my worship is to see the Lord, and that thou canst not give. Why, therefore, should I demand the fulfilment of my desire from thee?"

Indra said : The whole world and whoever is upon it are obedient to me. Who are you that you dare to oppose me?"

The king answered : "I, too, hear and obey, but I worship him from whom thou hast received this power, who is the lord of the universe who has protected thee against the attacks of the two kings, Bali and Hiranyaksha. Therefore let me do as I like, and turn away from me with my farewell greeting."

Indra said : "If you will absolutely oppose me, I will kill you and annihilate you".

The king answered : "People say that happiness is envied, but not so misfortune. He who retires from the world is envied by the angels and therefore they will try to lead him astray. I am one of those who have retired from the world and entirely devoted themselves to worship, and I shall not give it up as long as I live. I do not know myself guilty of a crime for which I should deserve to be killed by thee. If thou killest me without any offence on my part, it is thy concern. What dost thou want from me. If my thoughts are entirely devoted to God, and nothing is blended with them, thou art not able to do me any harm. Sufficient for me is the worship with which I am occupied, and now I return to it."

As the king now went on worshipping, the Lord appeared to him in the shape of a man of the grey lotus colour, riding on a bird called Garuḍa, holding in one of the four hands the Śaṅkha, a sea-shell which people blow when riding on elephants ; in the second hand the cakra, a round, cutting, orbicular weapon, which everything it hits right through ; in the third an amulet, and in the fourth padma, i.e. the red lotus. When the king saw him, he shuddered from reverence, prostrated himself and uttered many praises. The Lord quieted his terrified mind and promised him that he should obtain everything he wished for. The King spoke : "I had obtained an empire which nobody disputed with me ; I was in conditions of life not troubled by sorrow or sickness. It was as if the whole world belonged to me. But then I turned away from it, after I had understood that the good of the world is really bad in the end. I do not wish for anything except what I now have. The only thing I now wish for is to be liberated from this fetter."

The Lord spoke : "That you will obtain by keeping aloof from the world, by being alone, by uninterrupted meditation, and by restraining your senses to your self."

The king spoke : "Supposing that I am able to do so through that sanctity which the Lord has deigned to bestow upon me, how should any other man be able to do so? for man wants eating and clothing, which connects him with the world. How is he to think of anything else ?"

The Lord spoke : "Occupy your self with your empire in as straightforward and prudent a way as possible ; turn your thoughts upon me when you are engaged in civilising the world and protecting its inhabitants, in giving alms, and in everything. And if you are overpowered by human forgetfulness, make to yourself an image like that in which you see me ; offer to it perfumes and flowers, and make it a memorial of me, so that you may not forget me. If you are in sorrow, think of me ; if you speak, speak in my name ; if you act, act for me."

The king spoke : "Now I know what I have to do in general, but honour me further by instructing me in the details."

The Lord spoke : "That I have done already. I have inspired your judge Vasistha with all that is required. Therefore rely upon him in all questions."

Then the figure disappeared from his sight. The king returned into his residence and did as he had been ordered.

From that time, the Hindus, say, people make idols, some with four hands like the appearance we have described, others with two hands, as the story and description require, and conformably to the being is to be represented."

This is the exact translation of the first chapter of the *Viṣṇu Dharma* known as Śakrāmbarīṣa Samvāda.

Again at page 77, Alberuni reads as follows :

"In the book Visnu Dharma we read : "The King Pariksha, of the family of Bhrigu, asked Satanika, the head of an assembly of sages, who stayed with him for his explanation of some notion regarding the deity, and by way of answer the sage communicated what he had heard from Saunaka, Saunaka from Usanas, and Usanas from Brahman, as follows: 'God is without first and without last ; he has, not been born from anything, and he has not borne anything save that of which it is impossible to say that it is HE ; and just as impossibe to say that it is not He. How should I be able to ponder on the absolute good which is an outflow of his benevolence, and of the absolute bad which is a product of his wrath ; and how could I know him so as to worship him as is his due, save by turning away from the world in general and by occupying myself exclusively with him, by perpetually cogitating on him?"

"It was objected to him : 'Man is weak and his life is a trifling matter. He can hardly bring himself to abstain from the necessities of life, and this prevents him from walking on path of liberation. If we were living in the first age of mankind, when life extended to thousands of years, and when the world was good because of the non-existence of evil, we might hope that which is necessary on this path should be done. But since we live in the last age, what, according to your opinion, is there in this revolving world that might protect him against the floods of the ocean and save from drowning?"

"Thereupon Brahman spoke : "Man wants nourishment, shelter, and clothing. Therefore in them there is no harm to him. But happiness is only to be found in abstaining from things besides them, from superfluous and fatiguing actions. Worship God, Him alone, and venerate Him ; approach Him in the place of worship with presents like perfumes and flowers ; praise Him and attach your heart to Him so that it never leaves Him. Give alms to the Brahmans and to others, and vow to God, vows—special ones, like the abstaining from meat ; general ones, like fasting. Vow to him animals which you must hold not to be something different from yourselves, so as to feel entitled to kill them. Know that he is everything. Therefore, whatever you do, let it be for his sake ; and if you enjoy anything of the vanities of the world, do not forget him in your intentions. If you aim at the fear of God and the faculty of worshipping him, thereby you will obtain liberation, not by anything else."

The Chapter VI of *Viṣṇu Dharma* is quoted by Alberuni on page 218.

"People think, with regard to the order of suns as given by the Visnu Dharma, that it is correct and undisturbed ; for Vasudeva has a separate name in each month, and his worshippers begin the months with Margasirsha, in which his name is Kesava. If you count his names one after the other, you find that one which he had in the month Chaitra, Visnu, in accordance with the tradition of Visnu Dharma."

In the story of Śaunaka which Venus received

from Brahman, God speaks to him in the following words : "When the Kaliyuga comes, I send Buddhodana, the son of Suddhodana the pious, to spread the good in the creation. But then the Muhamira, i.e. the redwearing ones, who derive their origin from him will change everything that he had brought, and the dignity of the Brahmana will be gone to such a degree that a Sudra, their servant, will be impudent towards them, and that a Sudra and Chandala will share with them the presents and offerings. Men will entirely be occupied with gathering wealth by crimes, with hoarding up, not refraining from committing horrid and sinful crimes. All this will result in a rebellion of the small ones against the great ones, of the children against their parents, of the servants against their masters. The castes will be in an uproar against each other, the genealogies will become confused, the four castes will be abolished and there will be many religions and sects. Many books will be composed, the communities which formerly were united will be dissolved into single individuals. The temples will be destroyed and the schools will lie waste. Justice will be gone, and the kings will not do anything but oppression and spoliation, robbing and destroying, as if they wanted to devour the people, foolishly indulging in far-reaching hopes, and not considering how short life is in comparison with the sins (for which they will have to atone). The more the mind of the people is depraved, the more will pestilential diseases be prevalent. Lastly, people maintain that most of the astrological rules obtained in that age are void and false.

These ideas have been adopted by Manu, for he says : Know ye that the affairs of the world have been changed and altered ; also priesthood has been changed since the spheres have been changed, and the priests can no longer acquire such a knowledge of the stars in the circle of a sphere as their fathers were able to acquire. They lead mankind astray by fraud. What they prophesy may by chance happen, but frequently it does not happen."

The description of these things in the *Viṣṇu Dharma* is much more copious than we have given it. People will be ignorant of what is reward and punishment, they will deny that the angels have absolute knowledge. Their lives will be of different length, and none of them will know how long it is. The one will die as an embryo, the other as a baby or child. The pious will be torn away and will not have a long life, but he who does evil and denies religion will longer. Shudras will be kings, and will be like rapacious wolves, robbing the others of all that pleases them. The doings of the Brahmans will be of the same kind, but the majority will be Shudras and brigands. The laws of the Brahmans will be abolished. People will point with their fingers at those who worry themselves with the practice of frugality and poverty as a curiosity, will despies them, and will wonder at a man worshipping Viṣṇu ; for all of them have become of the same (wicked) character. Therefore, any wish will be soon granted, little merit receive great reward, and honour and dignity be obtained by little worship and service.

But finally, at the end of the yuga, when the evil will have reached its highest pitch, there will come forward Garga, the son of J-S-V- (?) the Brahman, i.e, Kali, after whom this yuga is called, gifted with an irresistible force, and more skilled in the use of any weapon than any other, Then he draws his sword to make good all that has become bad ; he cleans the surface of the earth of the impurity of people and clears the earth of them. He collects the pure and pious ones for the purpose of procreation. Then the Kṛtayuga lies far behind them, and the time and the world return to purity, and to absolute good and to bliss.

This is the nature of the yugas as they circle round through the Caturyuga.

HARADATTA AND MASKARI AS THE INTERPRETERS OF THE GAUTAMA-DHARMA SUTRA.

S. G. Moghe.*

According to Mm. Dr. P. V. Kane, Haradatta, the Commentator of the *Gautama-Dharma-Sūtra* flourished between 1150 to 1300 A. D. As regards the actual date of Maskari, no definite information is available. In the Sanskrit introduction to the edition of the *Gautama-Dharma-Sūtra*, published by the Mysore Oriental Series, he is placed either in the 10th or 11th-century A. D. Mm. Dr. P. V. Kane, however, thinks that Maskari may probably be later than Haradatta, since, the interpretations which he quotes as given by others, are found to be those of Haradatta. (Vide. On Gautma, XII. 30; XIII. 20-22). In some respects, however, the language and the Mīmāṁsā points used by these two commentators on the *Gautama-Dharma-Sūtra* are more or less the same.

At the very out set it may be noted that Haradatta calls his commentary as Mitākṣarā Vṛtti and Maskari calls his commentary as Bhāṣya. It appears that Vṛtti means that work which simply explains the meaning of the Sūtra, without entering into the details of the view points of the prima facie and the Siddhantin. The Bhāṣya, on the other hand, explains the sūtra along

*Lecturer in Sanskrit, Elphinstone College, Bombay-32.

with the view points of the objectors and the siddhāntin and it is in the nature of a digest.

In this paper, therefore, an attempt is made to make a comparative study of these two commentaries on the *Gautama Dharma Sūtra* (*GDS*) from the Mīmāṁsā point of view. Incidentally, however, an attempt is also made to compare these two authors with the other authors like Vijñāneśvara, Nīlakaṇṭha Mitramiśra and Kullūka only in the matter of treatment of the topics and also the different views expressed in respect of some important topics of the Dharma-Śāstra. The following is an attempt in this direction. In this respect, instances are many ; but I am going to cite only the relevent cases to support my observations.

1. The number of the Sūtras of the *GDS* and the splitting of the same on the part of both these two commentators are quite different. This point can be best explained by referring to the particular portion of the commentary of these two authors on the *GDS*. The portion of the *GDS* II. 25 and 26 is treated as only one Sūtra[1] by Haradatta, while Maskari treats them as two different Sūtras. Maskari splits up this portion of the *GDS* as *Śuktā Vācaḥ* II. 25 and *madyam nityam Brāhmaṇaḥ* II. 26. Maskari also prefers a different reading in comparison with the one adopted by Haradatta. Here Maskari prefers the reading *Śuktā Vācaḥ* instead of *Śukla Vāco* as adopted by Haradatta. The expression *Śukla* means obscene according to Haradatta ; while the reading *Śukta* means cruel according to Maskari. We also notice that the *GDS* II. 56 is treated as only one Sūtra[2] by Haradatta ; while

Maskari treats this portion as having two sūtras and splits up the *GDS* II. 56 into the *GDS* II. 57 and II. 58. It will be proper to quote both the Sūtras[3] according to Maskari. As the entire Mīmāṁsā discussion is based on these comments of these two commentators, this point is treated as an important one by the present author.

II. It may be noted here that in the course of their comments on the *GDS*, both the commentators-Haradatta and Maskari refer to the view points of others particularly on the Mīmāṃsā technical point by using the expression *iti eke* or *iti anye*. In this respect, it should also be observed that some times Haradatta and Maskari support either of the views quoted by citing a portion from the Dharma-Śāstra text in their support. This point can be best expounded by inviting the attention of the readers to the different places of the commentaries of these two commentators. Haradatta in his comments[4] on the *GDS* XXVII. 5 refers to the view points of some scholars and other scholars and passes over this point without expressing his considered opinion in this respect. In his comments on the *GDS* III. 1, Haradatta refers to the view points[5] of others that the observance of the different stages of life i. e. āśramas is a case of combination. Here Haradatta cares to support this view by quoting the texts Āpastamba, Baudhāyana and Manu. Maskari in his comments[6] on the *GDS* I. 12 refers to the view point of some who hold that the word '*ca*' occurring in this sūtra is intended to show the combination, particularly of the previous Sūtra. Here Maskari supports this view point by

quoting the text of Manu. In his comments on the *GDS* I. 17, Maskari refers to the opinion of some who hold that in the use of the thread from the particular grass for the brahmacārī of the different castes, there is an option to use any grass depending upon its availability. This view point of some scholars, is also supported by Maskari by quoting the text[7] of Manu in support.

III. It may also be remembered here that the commentary of Maskari on the *GDS* is more exhaustive and elaborate on some Sūtras in comparison with the commentary of Haradatta. This point can be best explained by inviting the attention of the careful readers to the commentary of Maskari on the *GDS* 1.6. Here Maskari introduces the Mīmāṁsā technical terms like Anuvāda, Bādha and very cleverly puts forth the view point of the objector that the scope of the Śruti text is sublated by the *smṛti* text. Here Maskari goes to the root of the subject of Bādha and makes some interesting observations.[8] Haradatta, on the other hand, passes over this point by stating that when there is a conflict between the two equally powerful texts, there is no scope for Samuccaya i. e. combination. One will note here that the comments of Haradatta on the *GDS* 1.6 are really very meagre. The above discussion also goes to show that the two commentators--Haradatta and Maskari-are free and independent in the treatment of the Mīmāṁsā technical points.

IV. At some places, however, it is noticed that both the commentators—Haradatta and Maskari—introduce

one and the same Mīmāṁsā technical point. This treatment also helps us to rightly infer that one must have read the comments of other. In this respect, we have seven such cases. In his comments on the *GDS* IX. 33, Maskari remarks[9] that the word *nadī* in this Sūtra is really illustrative of *taṭāka* and others. It is significant to note here that Haradatta also holds the same view point.[10] Casually it may be added here that both these commentators do not quote any other text from the Dharma-Śāstra to support their stand-point of treating the passage under discussion as a fit case of Upalakṣaṇa. The other places in the commentaries on the *GDS* may be noted as below. Niyama on the *GDS* VII. 21 (Haradatta p. 68) (Maskari p. 120); Punarvacana on the *GDS* XII. 11 (Haradatta p. 215) (Maskari p. 332); Upalakṣaṇa on the *GDS* XXI. 9 (Haradatta p. 215) (Maskari p. 329); Punarvacana on the *GDS* IX. 32 (Haradatta p. 83) (Maskari p. 144); Daṇḍāpūpikā-Nyāya on the *GDS* XVI. 8 (Haradatta p. 170) (Maskari p. 208) etc.

V. At some places, however, both the commentators-Haradatta and Maskari-use the different Mīmāṁsā technical terms and the different nyāyas. This is also indicative of the originality of thinking on the part of these commentators. While discussing the topic of allowing a person falling short of funds at the time of wedding, to collect the money from the possessor of a hundred cows or one who does not maintain the sacrificial fire, in the *GDS* XVIII. 26, Haradatta uses the principle of the Daṇḍāpūpikānyāya. What he means to say is that if a person is allowed to collect money from the possessor of a hundred cows or

from a person not maintaining any sacrificial fires, then what to talk of the persons who are doing censurable deeds, i. e. a person is allowed to collect money by force or fraud even from a person who performs the censurable deeds. It may be noted here that Maskari in his comments on the *GDS* XVIII. 26 (which is XVIII. 30 (according to him) introduces the principle of Upalakṣaṇa on the expression *Śatam* to show that this is illustrative[11] of the measurement of other objects. This treatment of the topics also indicates that the commentary of Maskari is complementary to the commentary of Haradatta, so far as the Mīmāṁsā technical terms are concerned. We can also note the other place of the *GDS* XIX. 9 where Haradatta uses the principle of Anuṣaṅga (p. 200) and Maskari uses the principle of Upalakṣaṇa. (p. 307). Here it may be noted that Haradatta reads the *GDS* XIX. 9 as XIX. 8 and Makes the anuṣaṅga[12] (Syntactical connection) of the expression, *punaḥ savanamāyānti* 'from the *GDS* XIX.7 (i. e. the previous Sūtra). Here also it may be remembered that Haradatta does not quote any authority for treating the text as a fit case of Anuṣaṅga. In this context, it will be proper to refer to the case of Nīlakaṇṭha finding fault with Hemādri in making the Anuṣaṅga for interpreting the text of Gobhila particularly in the *Śrāddha Mayūkha*.[13] Here Nīlakaṇṭha finds fault with Hemādri for not citing any textual authority from the Dharma-Śāstra for treating the text of Gobhila as a fit case of Anuṣaṅga. It may be further added that Kullūka also ranks in the list of Haradatta in the matter of not citing the textual authority from the Dharma-Śāstra for the use of the Mīmāṁsā technical term Anuṣaṅga. Here our commentator Maskari

comments[14] on the word *vrātya* in the *GDS* XIX. 9 as indicative or illustrative of the minor sins, and also relies on the textual passage from the Dharma-Śāstra. Here it must be remembered that by performing the Punastoma sacrifice, a person becomes qualified to perform the Śrauta and Smārta rites. This sacrifice is laid down in the case of those in whose case the Upanayana and other ceremonies are not performed at the right time. It seems that in the light of this background, Haradatta has made the syntactical connection of the previous sūtra for understanding the present Sūtra under discussion.

VI. It is further interesting to note that the places left untouched by the commentator Haradatta on the *GDS* are properly dealt with by Maskari. While discussing the duties of an ascetic, the *GDS* III. 17 lays down that he shall restrain his speech, eyes and his actions. Maskari in his comments[15] on this Sūtra says that this is a case of Punarvacana. Here he refers to the chapter laying down the duties of a brahmacari that he shall restrain his speech, eyes and actions. He does not quote the actual Sūtra from this chapter. The actual portion of the *GDS* II. 28 runs as follows .— '*Vāgbāhūdarasaṁyataḥ*' p. 48. Maskari also points out that the exact purpose of this Punarvacana is to emphasise the excessive importance of the restrain in speech, eyes and actions even in the case of an ascetic. It is interesting to note here that Haradatta passes over this point in silence. We have two more cases of this type. In his comments on the *GDS* V. 18, Maskari introduces the technical point of Samuccaya (p. 96) and Haradatta is silent on this point. In his comments on

the *GDS* V. 23, Maskari introduces the technical point of Niyama and here also Haradatta is silent. Here one may note that *GDS* V. 18 (according to Maskari) is treated as V. 15 by Haradatta (p. 50) and *GDS* V. 23 (according to Maskari) is treated as V. 20 by Haradatta. (p. 52). The point of difference in the number of the Sūtras of the *GDS* and splitting up of the same is also clarified above by the present author.

VII. The places left untouched by Maskari in his comments on the *GDS* are also dealt with by Haradatta in his comments on the same work. It is further interesting to note that on such Mīmāṁsā technical points Maskari does not show his express disagreement or criticism on the approach of Haradatta. This point can be best explained by inviting the attention of the careful readers to the portion from the *GDS* VII. 7 in which it is stated that on failure of these occupations, he (i.e. a brahmin) may live by the occupations of a Vaiśya. In his comments on this portion of the *GDS* VII. 7, Haradatta treats this as an instance of the Daṇḍāpūpikānyāya. If this nyāya is applied to the matter at hand, then it automatically follows that even the Kṣatriyas are allowed to earn their livelihood by adopting the occupation of the Vaiśyas. Maskari passes over this point in silence. It is further interesting to note that Haradatta has not cited any text in support of his stand-point, though available. Maskari in his comments on the *GDS* VII. 7, quotes a line from the Vasiṣṭha Dharma-Sūtra '*na tu kadācijjāyasīm*' P. 116. 'indicating that he can not adopt any occupation of the higher castes. We have another example of this type

in the comments on the *GDS* IX. 17-18 which runs thus :—

na mlecchāśucyadhārmikaissaha saṁbhāṣeta

and

Saṁbhāṣya puṇyakṛto manasā dhyāyet. p. 140.

While discussing the duties of a snātaka, this portion of the above sūtras from the *GDS* points out that if a snātaka has conversed with Mleccha and impure persons, then he shall meditate on the virtuous men like Vasiṣṭha and others. The expression *manasā* in this Sūtra is a case of repetition of dhyāna i.e. meditation. Haradatta here introduces the Mīmāṁsā technical point of Anuvāda[15]. Maskari is silent on this point.

VIII. Some times, in the treatment of the term Upalakṣaṇa Maskari comes very near to Nīlakaṇṭha in the matter of citing the proper authoritative text from the domain of the Dharma-Śāstra. While describing the topic of arrangement of the enjoyment of the property in the *GDS* XII. 34, it is pointed out that the property of a person who is neither an idiot nor a minor, having been used by the strangers before his eyes for ten years, belongs to him who uses it. It may be noted here that Haradatta has treated this portion as the *GDS* XII. 37. Maskari[16] in his comments on the expression *dhanam* in this sūtra indicates that this is illustrative of *ādhi* and others. It is further evident that Maskari supports this stand-point by quoting the text of *Nārada-smṛti*, in full which runs as follows :—

Ādhissīmā bāladhanam nikṣepopanidhiḥ striyaḥ.

Rājasvam śrotriyasvam ca nopabhogena jīryati. (p. 206).

This text also indicates that even though all these things are enjoyed by the strangers, yet the right of a

10

person who is neither an idiot nor a minor, is not thereby exhausted. It is significant to note here that Haradatta is silent on this point. In this respect, it will be proper to refer to Nīlakaṇṭha who generally cites an authority from the Dharma-Śāstra text to support the case of Upalakṣaṇa. It deserves to be added here that it is not always the practice of Maskari to quote the textual authority in support. Sometimes, however, he does not care to cite any textual authority. We have two such cases of *GDS* X. 46 and X.53 in which Maskari does not cite any textual authority to support the case of Upalakṣaṇa. It is only once in his comments on the *GDS* XIV.1 that Haradatta introduces the point of Upalakṣaṇa on the word *dīkṣita* occurring in the text and supports his stand-point by quoting the text of the Vasiṣṭha Dharma-Sūtra, which runs thus :—

na rājñāmatha doṣo'sti vratināṃ satriṇāṁ tathā
Aindrasthānamupāsīnām na Cāpūtā hi te sadā

Haradatta, p. 142.

It is significant to note that the same stanza is also quoted by Maskari in his comments on the same portion from the *GDS* and instead of using the expression Upalakṣaṇa, he uses the expression '*Grahaṇārtham*'. It is also further interesting to note that Maskari also quotes the text of Vasiṣṭha in support and the only difference that can perhaps be pointed out in the same quotation of Vasiṣṭha from these two commentators is that there appears to be a slight change in the readings adopted by both of them. This will be quite clear from the same quotation of the *Vasiṣṭha Dharma-Sūtra* cited

by Maskari. This quotation from the text of Vasiṣṭha runs thus :—

na rājñāmagha doṣo'sti vratinām satriṇām tathā.
Aindrasthānamupāsīnāḥ brahmapūtā hi te sadā.

Maskari, p. 227

From this, it is quite fair to conclude that such quotations of the *Vasiṣṭha Dharma-Sūtra* in the commentaries of Haradatta and Maskari are useful in reconstructing the corrupt text of the *Vasiṣṭha Dharma-Sūtra* as edited by Dr. Fuhrer.

IX. It is further interesting to note that Maskari in his comments on the *GDS* takes pretty care to point out the importance of each and every word occurring in the Sūtra, from the Mīmāṁsā technical point of view. Haradatta, however, is not very careful on each and every word occurring in the body of the text of the *GDS*. For the elucidation of this point, one will have to refer to the technical point of Samuccaya[19] used by Maskari in his comments on the word *ca* in the *GDS* I.2, and on the word *api* in the *GDS* VI.11 and the Mīmāṁsā term Niyama[20] on the word '*tu*' in the *GDS* V.27. It may be noted here that Haradatta[21] in his comments on the *GDS* V. 24 (this is *GDS* V. 27 according to Maskari) prefers the reading *ca* instead of the word *tu* as adopted by Maskari. Hence according to Haradatta, the question of Niyama does not at all arise. It is also clear that Haradatta does not show the penetrating insight into the subject of the Pūrva-Mīmāṁsā. Here one is tempted to advance the view that in the treatment of the Mīmāṁsā technical term Samuccaya, Maskari comes very near to Mitramiśra,

the commentator of the *Yājñavalkya-Smṛti*, who always cites the textual authority for resorting to the case of Samuccaya. It is pertinent to note here that out of the 8 cases of Samuccaya, Maskari takes proper care to quote the textual authority from the Dharma-Śāstra only at ane place in his comments on the *GDS* XIV.10. Here in his comments on the word *ca* occurring in the above sūtra running thus:—'*Rājakrodhāccāyuddhe*', Maskari quotes the texts of *Manu-Smṛti* and *Bṛhaspati–Smṛti* in his support. A good student of the Dharma-Śāstra should not fail to read the pages 230-231 introducing the good comments from the pen of Maskari. It appears that out of the four places, (pp.2,24,30 and 270) where Haradatta uses the principle of Samuccaya, he never cites any textual authority for Samuccaya.

X. It may be added that the speciality of Maskari lies in contradicting the view point of Haradatta on a particular place of the *GDS* only on the ground of the Mīmāṁsā technical points. This point can be best clarified by referring to the *GDS* XVII.24 which runs thus :—*Vivatsāyāśca*, Maskari, p. 282. This portion of the *GDS* simply means that one should not drink the milk of a cow whose calf is dead or separated from her. Haradatta in his comments on the *GDS* XVII.24 (this is XVII. 26 according to him) says that this is intended to prohibit the drinking of the modifications of milk i.e. curds and other things.[22] Haradatta treats this as a case of *Pratiṣedha*. Maskari, on the other land, treats this as a case of Punarvacana. He thinks that the separate mention of curds and other is only to show the absence of prohibition. He specifically points out[23] that the prohibition is intended only in the case of milk

of a cow whose calf is dead or separated and not in the case of curds and other things. From the above discussion, it is explicit that Maskari differs from Haradatta on some important technical points of Dharma-Śāstra and Pūrva-Mīmāṁsā.

XI. It deserves to be noted that the speciality of the Commentary of Maskari lies in the treatment of the Mīmāṁsā technical term *Punarvacana.*' In his comments on the *GDS* XII. 33, Maskari points[24] out that the purpose of *Punarvacana* is to make the inclusion of other things. Here he also takes proper care to cite a *Śruti* passage in his support. In his comments on the *GDS* III.17, Maskari points out that the purpose of *Punarvacana* is to show the excessive[28] importance. This point is already dealt with by me in the above discussion. In his comments on the *GDS* IX. 71, Maskari further points out that another[29] purpose of *Punarvacana* lies in making us aware of the particular fruits for a snātaka person behaving according to rules. In another context, Maskari also points out in his comments on the *GDS* XXVII. 13 that the purpose of *Punarvacana* here lies in taking the food only once. Haradatta, on the other hand, employs the principle of *Punarvacana* only thrice in his comments on the *GDS*. pp. 66,69 and 215. Haradatta in his comments on the *GDS* VII. 25, points[30] out that the purpose of *Punarvacana* is to show the absence of negation or prohibition. Haradatta further uses the principle of *Punarvacana*[31] in his comments on the *GDS* XXI. 11, to show that minor expiation is to be performed by the persons who defile the company, even though in other respects the penance or expiation is already laid down for them.

XII. Some times, however, in the employment of the Mīmāṁsā term *Pratiprasava*, the cleverness of Maskari is noticed. It may be noted here that Haradatta has not at all employed this term in the course of his comments on the *GDS*. In the *GDS* II.19, the brahmacārī is prohibited from using the things like wine, meat, sandal paste, etc. This appears to be a negative rule. But in the *GDS* IX.2, it is said that he (the *snātaka*) shall be always pure and sweet-smelling and bathe frequently. The present portion from the *GDS* IX.2, is regarded as an exception to this negative rule laid down in the *GDS* II.19, and thus the principle of *Pratiprasava* comes into operation. Maskari deserves proper credit for showing the utility of the contradictory texts by utilising [32] the principle of *Pratiprasava*.

XIII. It is further interesting to note that whatever places of the *GDS* are left untouched by Haradatta are touched upon by Nīlakaṇṭha in his *Vyavahāra Mayūkha*, from the point of view of the Mīmāṁsā technical points. This remark also holds good even in the case of Maskari who also has left these places untouched. A careful reader of the digest of Nīlakaṇṭha will very easily detect that both Haradatta and Maskari are silent on the *GDS* X.39-42 in which Nīlakaṇṭha employs the principle[33] of the maxim known as agṛhītaviśeṣaṇa. This point is already discussed by me elsewhere[34] in my other research paper.

XIV. It also deserves to be pointed out that whatever places of the *GDS* are touched upon by Vijñāneśvara, the author of *Mitākṣarā* on the *Yājñavalkya-Smṛti*, are also left untouched by both these commenta-

tors-Haradatta and Maskari. This point is also brought to the notice of the readers by me elsewhere[35] in my other research paper.

XV. In the *GDS* V. 1. 'Ṛtāvupeyāt', the question arises whether approaching one's own wife at the right season (time) is a case of *Vidhi*, *Niyama*, *Parisaṁkhyā or Vyavasthita Vikalpa.* Maskari, in his comments on the above portion of the *GDS* gives his considered opinion[36] that this is a case of *Parisaṁkhyā*. Haradatta in his comments on this portion of the *GDS* V.11, simply refers to the view point of some[37] (possibly Vijñāneśvara) that this is a case of *Niyama Vidhi*. It is interesting to note in this context that Vijñāneśvara[38] in his commentary *Mitākṣarā* on the *Yājñavalkya-Smṛti* I.81 treats this as a case of *Niyama Vidhi* after hot bed controversial discussion even by assigning proper scope to the different views of the different scholars. Here Vijñāneśvara impresses us as a modern judge who gives his considered opinion only after dismissing the other unacceptable views on reasonable grounds. It should be further added that Vijñāneśvara is followed by Nīlakaṇṭha[39] in his *Ācāra Mayūkha* on this above technical point. From this discussion it is quite clear that on some Mīmaṁsa technical points like the present one, our commentator Maskari is in complete disagreement with Vijñāneśvara and Nīlakaṇṭha, the masters in the field of Dharma-Śastra and Pūrva-Mīmāṁsa.

XVI. It is further pertinent to note that some of the principles of Pūrva-Mīmaṁsa are not at all found

in the commentaries of both Haradatta and Maskari, if we take into account both the commentaries. Thus the examples of *Paryudāsa* and *Guṇa vidhi* are not available in the commentary of Maskari on the *GDS*. It is Haradatta who has employed the principles of *Paryudāsa* p. 183 and *Guṇa-Vidhi* p. 89, in the course of his comments. Haradatta also has not used the principles like the *Upasaṁhāra*, *Pratiprasava*, *Arthavāda* and the nyāyas like *Simhāvalokita nyāya*, *Guruṣu guruṇi* in his commentary on the *GDS*. These principles are used by Maskari in his commentary on the *GDS*. Thus we notice the use of *Pratiprasava* on *GDS* III. 20 (p. 120), *Arthavāda* on the *GDS* XVI. 1 (p. 248), *Upasaṁhāra* on the *GDS*. XXII. 7 (p. 338), *Simhāvalokitanyāya* on the *GDS*. XXIV. 11, *Guruṣu guruṇi* on the *GDS* XXVII. 12. If we take into consideration the above employment of the Pūrva-Mīmāṁsā principles, we will have to admit that both the commentaries are complementary to each other.

In conclusion, one will have to admit that Haradatta has touched upon those places of the *GDS* on which Maskari is silent. Maskari has also touched upon those places of the *GDS* which are left untouched by Haradatta in his commentary. Some times, however, it is observed that both the commentators employ one and the same principle in interpreting the text of the *GDS*. Both the commentators also refer to the view points of other commentators with the expressions *iti eke* or *iti anye*. Sometimes, however, Haradatta and Maskari support either of these views or pass over the point in silence without expressing their own considered

opinion when the occasion so demands. At times, however, it is noticed that even though one and the same principle is used by these two commentators, yet the same principle is not employed on one and the same expression occurring in the body of the text of the *GDS*. Sometimes, however, both the commentators in the course of their commentaries employed the different Mīmāṁsā technical points only to show their independent bent of mind. At some places however, Maskari goes to the root of the subject of the Pūrva-Mīmāṁsā, and makes interesting observations. In this respect, however, Haradatta has disappointed the serious students of the Dharma–Śāstra and the Pūrva-Mīmāṁsā. The intelligent comments of Maskari on the technical terms like , *Bādha, punarvacana, Niyama-* and *Parisaṁkhyā* should not go unnoticed. It is further observed that Maskari in his comments on the *GDS* takes pretty care to point out the significance of each and every word in the text even from the Mīmāṁsā points of view. This kind of penetrating insight into the subject, however, is not shown by the commentator Haradatta. In the treatment of *Samuccaya*, however, our commentator Maskari comes very near to Mitramiśra, the commentator of the *Yājñavalkya Smṛti*, though Maskari does not care to quote any textual authority from the Dharma-Śāstra in his support. In the treatment of the term *Upalakṣaṇa*, Maskari comes very near to Nīlakaṇṭha only some times in the matter of citing the textual authority from the Dharma-Śāstra. But this is not always the practice of our commentator Maskari. It is further noticed that whatever places the *GDS* are touched upon by Vijnaeśvara and Nīlakaṇṭha from the

Mīmāṁsā technical point of view, are left untouched by both these commentators. It is further interesting to note that on some interesting and important places of the Dharma-Śāstra, the commentator Maskari is in complete disagreement with Vijñāneśvara who is followed by Nilakaṇṭha. Some times, however, the introduction of the Mīmāṁsā technical point purely depends upon the reading adopted by the commentator. Maskari takes the advantage of introducing the Mīmāṁsā technical point with the help of the particular reading. As Haradatta has not adopted that reading adopted by Maskari, in his opinion the question of introducing the Mīmāṁsā technical point does not at all arise. In the employment of the Mīmāṁsā technical point of Anuṣaṅga, however, both the commentators do not cite the textual authority and in fact rank in the list of Hemādri. It is Nīlakaṇṭha who alone blames Hemādri for not quoting the textual authority in support of the technical term Anuṣaṅga. In fine, a good student of the Pūrva-Mīmāṁsā and Dharma-Śāstra will have to admit the utility and complementary character of both these commentators for properly understanding the text of the *GDS* from the Mīmāṁsā technical point of view. Needless to say that both these commentaries afford a good help to reconstruct the corrupt text of the *Vasiṣṭha-Dharma-Sūtra*.

References are to the editions of the *Gautama Dharma Sūtra* with the commentary of Haradatta published by the Chowkhamba Sanskrit Series Office in Kashi Sanskrit Series No. 172 in 1966 and the *Gautama Dharma Sūtra* with the commentary of Maskari published by the Mysore Oriental Series-1917.

1. शुक्लवाचो मद्यं नित्यं ब्राह्मणः । हरदत्त p. 22

2, आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणां मातेत्येके । *Ibid.* p. 29

3, आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणाम् । मस्करि p. 58 and मातेत्येके मातेत्येके । P. 58

4, कृच्छ्रविध्यतिदेशाद्रौद्रेण य उदकतर्पणादयः प्राप्तस्तेषां च समुच्चय इत्येके । उपदिष्टैरतिदिष्टानां बाध इत्यन्ये । हरदत्त p. 270

5, अन्ये तु समुच्चीयन्त इति । हरदत्त p. 30

6, केचिच्चकारं पूर्वसूत्रेण समुच्चयार्थं व्याचक्षते । मस्करि, p. 11

7, cf :–मुञ्जाभावे तु कर्तव्या कुशाश्मन्तकबल्वजैः । विवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वेति ॥ मस्करि p. 12

8, cf :–विरोधे सति प्रमाणानां बलाबलचिन्ता युज्यते । यत्र तु विरोधाभावः तत्र दुर्बलोपि न बाध्यत इति । मस्करि p. 9

9, cf :–नदीग्रहणं तटाकादीनामप्युपलक्षणम् । मस्करि p. 144

10, cf :–नदीग्रहणं तडागादीनामप्युपलक्षणम् । हरदत्त p. 83

11, :–निषिद्धकर्मसेवी तु दण्डापूपिकया व्याख्यातः *Ibid.* p. 195

12, Also read: –शतग्रहणं द्रव्यपरिमाणोपलक्षणार्थं, शतनिष्कस्येत्यर्थः । मस्करि P. 296

13,—पुनः सवनमायान्तीत्यनुषङ्गः । हरदत्त p. 200

14, Also read :—श्राद्धमयूख p. 140 (Gujarati Printing Press edition, Bombay)

15, व्रात्यग्रहणमप्युपपातकोपलक्षणम् । मस्करि, p. 307

16, ब्रह्मचारिप्रकरणे 'वाग्बाहूदरसंयतः' इत्यनेनैव सिद्धे अतिशयार्थं पुनर्वचनम् *Ibid.* p. 70

17, cf :–क्षत्रियस्य वैश्यवृत्त्युपजीवनं दण्डापूपन्यायेन सिद्धम् । हरदत्त p.65

18, Also read :—मनसेति ध्यानस्वभावानुवादः ।

19, cf :–तद् ग्रहणमाध्यादीनामप्युपलक्षणार्थम् । मस्करि p. 206

20, cf :–व्यवहारमयूख p. 50 (P. V. Kane's edition)

21, cf :–चकारोप्युक्तसमुच्चयार्थ एवेति । मस्करि p.4 and ममस्कार-समुच्चयार्थः अपिशब्दः । मस्करि p. 110

22, Also read:—तुशब्दो नियमार्थः, तदेव कुर्यान्न क्वचिदपि स्वतंत्रेण भवितव्यमिति । *Ibid.* p. 101.

23, cf :–आचार्यपितृसखीनां च निवेद्य वचनक्रिया । गौ. ध. V. 24 हरदत्त p. 53.

24. Also see:—Samuccaya—A Neglected Mīmāṁsa term by Vijñāneśvara–Dr. S. G. Moghe in A. B. O. R. I., Poona, 1970.
25, :–अत्र प्रकरणे प्रतिषिद्धविकारस्यापि दध्यादेः प्रतिषेधमिच्छन्ति । हरदत्त p. 186
26, :–पृथग्ग्रहणं दध्यादीनां प्रतिषेधाभावार्थम् क्षीरमात्रस्यैव प्रतिषेधः स्यादिति । मस्करि p. 282
27, :–पशूपजग्रहणेनैव सिद्धस्य लोम्नः पुनर्ग्रहणं मयूरपत्रकृतानामपि ग्रहणार्थम् । *Ibid* p. 205.
28. Also see foot note 16 above.
29, प्रकृतस्यापि पुनर्वचनं स्नातकव्रतानामेतत्फलमिति ज्ञापनार्थम् । मस्करि p. 156
30, cf :–तदलाभे क्षत्रवृत्तिरिति शस्त्रग्रहणे सिद्धे पुनरुपादानं ब्राह्मणवृत्तेः सतोप्यनिषेधार्थम् । हरदत्त p. 69
31, cf :–अस्यापङ्क्त्येषु पठितस्य पुनर्वचनं कृतेऽप्यवकीर्णि प्रायश्चित्ते पृथगुपपातकप्रायश्चित्तमपि कर्तव्यमित्येवमर्थम् । हरदत्त pp. 215-16
32, Also read:—स्नातकदन्तधावने' इति ब्रह्मचारिप्रकरणे प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवः । मस्करि p. 136
33. Also read:—व्यवहारमूख p. 89 (P.V. Kane's edition).
34. Also see :—'The Position of Haradatta as a Mīmāṁsaka'—Journal of the Oriental Institute, Baroda, Vol XX, No. 3, 1971, 213-14.
35. :- *Ibid*. p. 214.
36, cf :–तस्मात् परिसंख्यार्थं सूत्रमिति कथितम् । मस्करि p. 88
37, cf :–ऋतावुपेयादिति कस्यचिन्मतेन नियमश्च भवति । हरदत्त p. 46
38, cf :–मिताक्षरा on the याज्ञवल्क्यस्मृति I. 81. P. 26. (Nirnayasagar edition, Bombay, 1949)
39 Also read ;—आचारमयूख p. 111. (Gujarati printing press edition, Bombay.)

THE PROBLEM OF KAMPA SVARA IN ये॒रा (ṚV.X.78.4)

Dr. B. B. Chaubey*

(1) *Kampa Svara* is a special feature of independent svarita. It occurs when the independent svaritas—*Jātya*, *Kṣaipra*, *Abhinihita* and *Praśliṣṭa* are followed by an udātta or another independent svarita.[1] In different recensions of the Vedas it is pronounced differently and the method of its marking, too, differs from one another. In some of the recensions it has no distinct character, nor is it marked as distinct from independent svarita. For instance, the *Śukla Yajurveda Saṁhitā*, in its two recensions, has no *Kampa-svara*.[2] Among the Saṁhitās which display the *Kampa-svara* mention may be made of the *Ṛgveda Saṁhitā*, *Atharvaveda Saṁhitā*, *Sāmaveda Saṁhitā*, *Taittirīya Saṁhitā* and the *Maitrāyaṇi Saṁhitā*. In all these Saṁhitās, except the *T. S.*, an independent svarita, followed by an udātta or another independent svarita, undergoes *Kampa*. In *T. S.*

---

* V.I.S.I.S., Panjab University, Hoshiarpur.

1. जात्योऽभिनिहितश्चैव क्षैप्रः प्रश्लिष्ट एव च।
   एते स्वराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितोदयम् ।। Ṛ. Pr. III 34
   Vide also—Māṇḍukī Śikṣā VIII-5 ; Naradīya Śikṣa II-1-11,
2. वाजसनेयिनां तु अनुदात्त एव भवति । 'निहितमुदात्तस्वरितपरम्' इत्यनेन सूत्रेणानुदात्त एवेति ज्ञेयम् । Uvaṭa on Vaj. Pr. IV.138

Kampa-svara occurs only when the independent svarita is followed by another independent svarita[3], not by udatta.

In the Saṁhitā of the Ṛgveda *Kampa* is shown in two ways, one by figure १ and another by the figure ३ in both the cases svarita being marked with a vertical stroke above the figure and anudatta with a horizontal stroke below the figure. When independent svarita, preceding the udatta or another independent svarita, is *short*, the *Kampa* is shown by the figure १ and when *long* it is shown by the figure ३. The short syllable bearing the independent svarita is left unmarked while the long syllable is marked with anudatta sign, e. g. अप्स्व१न्तः, पस्त्या ३ स्वा. This is the general practice of showing a *Kampa Svara* in the *Ṛgveda*. However, in the Saṁhitā of the *Ṛgveda* we come across a single case ये१रा (ṚV. X. 78.4) which does not seem to follow the general rule. According to the general rule of the *Kampa Svara* in *Ṛgveda*, in ये१रा the Kampa should have been shown by the figure ३ and also by marking 'ये' with a horizontal

3. ह्रियम एके ह्रियमपरे ता अणुमात्राः । Tait, Pr. XIX-3

stroke below. But in all Mss. and printed texts available so far we find येऽ१रा. No editor of the *Ṛgveda Saṁhitā* has taken notice of this peculiarity of the *Kampa Svara* on येऽ१रा. Even the commentators, too, missed this point to bring into notice. An effort, therfore, has been made in this paper to account for the *Kampa* svara in ये १ रा (ṚV. X. 78.4).

(2) In the *Śaiśirīya* Śikṣā तनू ३नपात् (*ṚVPr.* III. 29. 11), शची ३ पतिम् (*RVPr.* I. 106.6) and रथानां न (*ṚV.* X. 78.4) have been given as examples for Udātta Kampa.[4] We may give appropriate reasons as to why तनू ३ नपात् and शची ३ पतिम् have been given for the examples of Udātta Kampa. According to the *Ṛgveda Prātiśākhya* तनू and शची forming the first component part of a compound, are treated as having independent svarita.[5] Hence, when they are followed by Udātta, they undergo *Kampa*. But in रथानां न there is no such case. *Śaiśirīya Śikṣā* does

4. उदात्तः पूर्वभागस्तु परभागो निहन्यते ।
शची३पतिम् तनू३नपात् रथानां न निदर्शनम् ॥ Śais. Ś.

5. जात्यवद्वा तथा वान्तौ तनू शचीति पूर्वयोः । ṚVPr. III. 26

not mention why रथानां न is given as an example of *Udātta Kampa*. It seems probable that there is a discrepancy in quoting रथानां न in place of 'रथानां न ये१रा. The author of *śaiśirīya Śikṣā* should have quoted रथानां न ये१रा', but due to scribe's mistake ये१रा disappeared and thereafter 'रथानां न' in which there was no *Kampa* remained as such for an example of *Kampa Svara*. It is also probable that in order to observe the metrical regulation ये१रा has been removed from the verse otherwise the metre would suffer from having more syllables than the required number.

Shri K. N. M. Diwakaran Nambudiri in his edition of *Śaunaka Śikṣā* has quoted रथानां नये[6] along with तनू ३ नपात् and शची ३ पतिम् for example of *Udātta Kampa*. This example is most erroneous because there is no *Kampa* here.[7]

---

6. कम्पस्वरस्य पूर्वभागः यद्युदात्तः, परभागस्तु अनुदात्तश्चभवेत् तर्हि स कम्पः उदात्तकम्पः इत्युच्यते । तादृशः उदात्तकम्पः कुत्रचित् दृश्यते । उदाहरणानि—शचीपतिम्, तनूनपात्, रथानां नये इति । Nambudiri on Śaunaka Śikṣa, p. 38.

7. Vide *Vaidika-Svarita-Mīmāṁsā* by Dr. B. B. Chaubey, Vedic Sahitya Sadan, Hoshiarpur, 102-103.

(3) Now we are to discuss here, why the *Kampa svara* in ये१रा has been shown by the numeral sign १.

We may propose two explanations of it. Firstly, ये१रा might be a scribal mistake for ये३रा. Once the mistake happened it continued and continued without any stop. Even the commentators did not take notice of this error. There are several instances of accentual mistakes in the RV. but the commentators dared not correct them, for it was thought a sinful act to correct any of them including even scribal mistakes. However, at many places they have pointed out such accentual or grammatical mistakes by calling them *svara--vyatyaya* or *vacana--vyatyaya* or *puruṣa-vyatyaya* or *kāla-vyatyaya*.

Secondly, ये१रा might be indicating the accentual peculiarity of the *Kampa Svara* in some other recensions of the *Ṛgveda Saṁhitā*. This proposition is more sound because it is supported by the *Prātiśākhyas*. The *Ṛgveda-Prātiśākhya* provides some evidences in support of our proposition. RVPr. III. 4: 'तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रार्धमेव वा।' says that the first half of a mora or first half of the whole of a svarita (independent) is a little bit higher than the normal udātta. As a matter of fact, independent svarita is a combination of udātta and anudātta. The sūtra speaks of how much portion of an independent

svarita is Udātta and how much anudātta. Uvaṭa, while commenting on above sūtra takes the two options as regulated ones.[8]

According to him half of a mora would be Udātta when the independent svarita is on the short syllable and the half of the whole when it is on the long syllable. Thus, according to Uvaṭa, half of the whole would be Udātta and the remaining half anudātta. But this view of Uvaṭa does not seem to be correct with regard to the *Ṛgveda Saṁhitā* of the Śākala recension. Really speaking, at the time of the *Ṛgveda Prātiśākhya* these were two prominent schools of the *Ṛgveda*, one of them took first half of a mora to be udātta whether the independent svarita was short or long and the other took half of the whole to be udātta and the remaining anudātta. The author of the *Ṛgveda Prātiśākhya* was, most probably, the follower of the first view, it can be inferred from his giving priority to this view. The option i. e. the half of the whole would be Udātta refers to the other school.

---

8. उदात्तात्सकाशादुदात्ततरादावर्धमात्रा वेदितव्या । त्र्यम्बकम् ।

अर्धमेव वा । द्विमात्रस्य स्वरस्यायमुदात्तांशः कथितः । तेऽवर्धन्त । Uvaṭa on R. Pr. III-4

स्वरितस्य स्वरस्यादावुदात्तं ज्ञातव्यं तच्च स्वरार्द्धमात्राकालम् । यद्येकमात्रो यदि द्विमात्रो यदि त्रिमात्रः स्वरस्तथा प्रविभागो द्रष्टव्यः । Uvaṭa on Vaj. Pr. I.126.

Taittirīya Prātiśākhya,[9] *Aṣṭādhyāyī*,[10] *Kāṣikā*[11] and most of the *Śikṣās*[12] seem to support the first view while the *Vājasaneyi Prātiśākhya* [13] supports the other. On account of being a Yajurvedin it was natural for Uvaṭa to explain the Sūtra of the *ṚVPr.* in accordance with his dictum. But this explanation of Uvaṭa would not help us in understanding the accentual peculiarities of the *Ṛgveda Saṁhitā*. Moreover, it cannot answer why the ṚV. displays its long *Kampa* by the numeral ३ and the short *Kampa* by the numeral १. In the case of short *Kampa* we may take १ as to indicate one part of the mora as udātta and the other equal part as anudatta. But what about ३ ? What does it stand for ? According to the Uvaṭa's explanation long *Kampa*, too, should be

9. तस्यादितस्तावदुच्चैस्तरामुदात्तादनन्तरे यावदर्धं ह्रस्वस्य । Tait. P. 1-4I
10. तस्यादित उदात्तमर्धं ह्रस्वम् । Paṇ. I.2.32
11. तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तं परिशिष्टमनुदात्तम् । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेष स्वरविभागः शिक्येम् इत्यत्रार्द्धमात्राऽऽदित उदात्ता अपरार्धमात्रा अनुदात्ता एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्राऽऽदित उदात्ता अध्यर्द्धमात्रा अनुदात्ता । माणवका३माणवक इत्यत्रार्द्धमात्राऽऽदित उदात्ता अर्धतृतीयमात्रा अनुदात्ता । Kāśikā on Paṇ. I.2.32
12. Vide *Vaidika-Svarita-Mīmāṁsā* by Dr. B. B. Chaubey, p. 11.
13. तस्यादित उदात्तं स्वरार्धमात्रम् । Vāj. Pr. I.126

indicated by the numeral sign १, for the first half of the entire is udātta and remaining second half is anudātta, or by the numeral २, for in the long syllable having four halves the first two halves are udātta and the other two halves anudātta. But this is not the case. According to the first view represented by *ṚVPr.*, *Aṣṭādhyāyī*, *Kāśikā* etc.the first half mora of the independent svarita is udātta whether it is short or long. Thus, in the case of long *Kampa* the first half of a mora would be udātta and the remaining three halves would be anudātta. Hence, the anudātta element in the *Kampa Svara* is shown by the figure ३. In the case of short *Kampa* both udātta and anudātta are half and half; therefore, they are displayed by the figure १. This is the practice of marking *Kampa Svara* in the *Ṛgveda Saṁhitā* of the Śākala recension.

The other school which took udātta and anudātta half and half in an independent svarita, displayed both short and long *Kampas* by only one sign १. There was no difference in making the short *Kampa* and long *Kampa*. The numeral sign १ here, most probably, indicates that udātta and anudātta are half and half whether the *Kampa* is

short or long. ये१रा in the *RV*. is the only remnant of the other school displaying long *Kampa* by the figure १.

It was the only example due to which the author of the *Ṛgveda Prātiśākhya* had to add 'अर्द्धमेव वा' in the sūtra 'तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्राद्धमेव वा' (*ṚPr*.III. 4). There is a similar single example योश्ह्यो in the *Ṛgveda* where *Kampa Svara* occurs when the independent svarita is followed by another independent svarita and due to that single example the author of the *Ṛgveda Prātiśākhya* had to formulate the rule that *Kampa* would also happen when the independent svarita would be followed by another independent svarita.[14]

---

14. एते स्वराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितोदयाः । Ṛ. Pr. III. 34 cd.

अथ तृतीयेऽध्याये

प्रथममाह्निकम्

११९. प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥

इन्द्रियाणां अर्थाः इन्द्रियकरणकभोगविषयाः। भोग्यपदार्था इति यावत्। ते च पञ्चभूतगुणाः रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः पञ्च। ते प्रसिद्धाः। प्रामाणिकतया स्थापिता इति भावः। अनेनातीताध्यायद्वयप्रधानप्रतिपाद्यार्थं उक्तः॥

ततः किमित्यत्राह :—

१२०. इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ २ ॥

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिः तात्त्विकतया स्थापिता इन्द्रियार्था इत्यत्र तात्पर्यम्। इन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य, भोगोपकरणभूतेन्द्रियेभ्यः भोग्येभ्यो रूपरसादिभ्यश्च, अर्थान्तरस्य-व्यतिरिक्तपदार्थस्य, आत्मन इति भावः। हेतुः ज्ञापकं प्रमाणम्। भोग-करणानि इन्द्रियाणि। भोग्या रूपादयः। इन्द्रियैः करणैः रूपरसादीन् यो भुङ्क्ते तेन केनचिद्भवितव्यम्। यः सः स आत्मेति आत्मसाधकोऽयं हेतुरित्यर्थः। एतेन कालदिङ्निरूपणानन्तरं क्रमप्राप्तात्मनिरूपणमिह क्रियते, इति ज्ञापितम्। यद्यपि प्रसिद्धिरिति व्याप्तिग्रह उच्यते तथाऽपि प्रकृते सोऽर्थो न विवक्षितः॥

इमं पक्षं दूषयति :—

१२१. सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥

सः आत्मसाधकतया उक्तः इन्द्रियार्थरूपो हेतुः अनपदेशः, अपदेशः हेतुः तद्भिन्नः हेत्वाभासः। अर्थाः प्रत्यक्षाः। तद्ग्राहकतया इन्द्रियाण्यपि सिद्धानि। एतैरर्थान्तरं तु कथं सिद्ध्येत्। न हि तेनैतानि सम्बद्धानि दृष्टानि। स्वसत्तांया-मितरापेक्षाणि वा। भोक्तारं विना भोगकरणानि भोगविषयाश्च कस्य भोगं जनयन्तीति चेत्, इन्द्रियाणामेव वा, शरीरस्य वा। एतेभ्यो व्यतिरिक्तः कश्चित् भोक्तेति तु कथमेतेभ्योऽवगच्छेम। तस्मादयमहेतुरिति॥

कस्तर्हि हेतुरिति चेत् ज्ञानमिति दर्शयन्नाह :—

१२२. कारणाज्ञानात् ॥ ४ ॥

अयं घटः, अयं पटः इति ज्ञानं तावत् तत्तद्विषयावगाहि प्रसिद्धम्। अहं जानामि स जानातीति नियमेन किञ्चिदाश्रितत्वप्रतीतेः तस्य गुणत्वं आश्रयसापेक्षत्वं

च सिद्धम्। स आश्रयः क इति विमर्शे इन्द्रियशरीरादिषु क्लृप्तद्रव्येष्वन्यतमं वा अतिरिक्तं वा किञ्चिदिति कोटिद्वयं स्फुरति। तत्र पूर्वा कोटिर्नोपपद्यते। इन्द्रियशरीरादिकं हि पाञ्चभौतिकं कार्यम्। तस्य चेद् ज्ञानं गुणः तर्हि तेन कारणगुणपूर्वकेण भाव्यम् रूपादिवत्। न च तत्कारणेषु परमाणुषु ज्ञानमस्तीत्यत्र किञ्चन प्रमाणमस्ति। अतः परमाणूनां कारणानां अज्ञानात् ज्ञानाभावात् न कार्याणां शरीरेन्द्रियादीनां ज्ञानं गुणः॥

ननु, शरीरादेरेवेदं ज्ञानं गुणः। कार्ये विद्यमानोऽयं कारणेष्वपि सन्तमनुमापयतीत्यत्राह:—

१२३. कार्येषु ज्ञानात्॥ ५॥

कार्येषु ज्ञानम् न तु कार्याणाम्। कार्यविषयकं ज्ञानं भवति। न तु कार्याश्रितम्। "अस्तीन्द्रियं, इदं शरीरं" इत्येवंरूपा हि प्रतीतिः। न तु "चक्षुर्ज्ञातृ, शरीरं ज्ञातृ" इति। अतः कार्येषु ज्ञानस्याविद्यमानत्वात् न कारणेषु तदनुमानं शक्यम्। एतेन आकाशस्य शब्द इव शरीरादेरकारणगुणपूर्वक एव गुणो ज्ञानमिति निरस्तम्। ज्ञानस्य कार्याश्रितत्वासिद्धेः॥

कार्य गुणात्वा भावे हेत्वन्तरमाह:—

१२४. अज्ञानाच्च॥ ६॥

सुषुप्तौ ज्ञानसामान्यं नास्ति। यदि शरीरादिकार्यगुणो ज्ञानं तर्हि एवं ज्ञानाभावो न स्यात्। तद्गुणानां यावत्स्वरूपभावित्वात्। अतो न तद्गुणः ज्ञानम्। एवं क्लृप्तद्रव्येषु यस्य कस्यापि ज्ञानाश्रयत्वायोगात् अतिरिक्तं द्रव्यं तदाश्रयभूतमस्तीत्यनुमीयते। तद्द्रव्यमात्मा॥

एवमात्मसाधकहेतुकथनेन फलितमाह:—

१२५. अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः॥ ७॥

उक्तरीत्या इन्द्रियार्थेभ्योऽन्यत् ज्ञानमेव हेतुः आत्मसाधकं प्रमाणमिति हेतोः इन्द्रियार्थरूपो हेतुः पूर्वोक्तोऽनपदेशः अहेतुः॥

एकस्य हेतुत्वे अपरस्य अहेतुत्व कथं भवेत्। सोऽपि हेतुः कुतो न भवेत्। न ह्येकस्यानुमेयस्य एक एव हेतुरित्यस्ति नियमः। क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाऽच्चेति स्वयमुक्तेः। अत्राह—

१२६. अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्यानपदेशः ॥ ८ ॥

अन्योऽर्थः अन्यस्यार्थस्य अनपदेशो हि भवति । न हि घटः पटस्य पटो वा घटस्यापदेशो भवति । तर्हि कथं ज्ञानमात्मनोऽपदेशो भवति । अन्यद्धि ज्ञानम् । अन्यश्चात्मा । सत्यम् । मिथः असम्बद्धयोर्द्वयोरर्थयोः एक इतरस्य हेतुर्न भवतीत्युक्तम् । ज्ञानात्मानौ तु मिथः सम्बद्धौ । आश्रयाश्रयिभावश्च सम्बन्धः । तेन आश्रयि ज्ञानं आश्रयस्यात्मनः हेतुर्भवति । असम्बद्धत्वात्तु इन्द्रियार्था न हेतवो भवन्ति । ननु भोग्यभोक्तृभावसम्बन्धस्तत्रास्तीत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । किन्तु शरीरेन्द्रियादेरेव तद्भोक्तृत्वमस्त्विति तत्रान्यथासिद्धिदोष उक्तो न विस्मर्तव्यः ।

उक्तार्थविवेकद्रढिम्ने हेतुभावार्हान् सम्बद्धान् अर्थान् विभज्य दर्शयति :—

१२७. संयोगि समवाय्येकार्थसमवायि विरोधि च ॥ ९ ॥

धूमोऽग्निना संयुक्तः अग्नेर्हेतुः । आकाशे समवेतः शब्दः तस्य । स्पर्शेन एकस्मिन्नेवार्थे समवेतं रूपं तस्य । रक्तमुखो नकुलः हतस्य सर्पस्य चेति । यद्वा एवं सम्बन्धवन्तोऽप्यर्थाः अनपदेशा भवन्तीति पूर्वसूत्रात् अनपदेशपदमनुषज्य योज्यम् । तत्र च इमान्युदाहरणानि । अग्निर्धूमस्य । सत्ता द्रव्यस्य । स्पर्शो रूपस्य । मार्जारो मूषिकस्येति ॥

सद्धेतवस्तर्हि के इत्यत्र तेषामुपलक्षणानि कानिचिदाह चतुर्भिः सूत्रैः :—

१२८. कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ १० ॥

अपदेशो भवतीति शेषः । यथा आम्रफले रूपान्तरं रसान्तरस्य ॥

१२९. अभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥

अनिष्पन्नं निष्पन्नस्यापदेशो भवति । यथा अपतिता वृष्टिः वाय्वभ्रसंयोगस्य निष्पन्नस्य । वायुना विशकलिता हि मेघा न वर्षन्ति ॥

१३०. भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥

निष्पन्नमनिष्पन्नस्य । यथा पतिता वृष्टिः असञ्जातस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य ॥

१३१. भूतो भूतस्य ॥ १३ ॥

निष्पन्नो निष्पन्नस्य । यथा प्रसवो गर्भाधानस्य । पूर्वं अभूतं भूतमिति

सामान्ये नपुंसकम् । अत्र अपदेशं बुद्धौ कृत्वा पुंस्त्वम् ॥

एते परं कथं हेतवो भवन्तीत्यत्र नियामकमाह—

१३२. प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥

प्रसिद्धिः प्रमात्मको दृढो व्याप्तिनिश्चयः । तस्मिन् सत्येव कश्चिदर्थः अन्यानुमितिहेतुर्भवति । अन्यथा न । एवं प्रसिद्धिपूर्वकत्वात् सद्धेतोः उक्तानां हेतूनां च निश्चितव्याप्तिकत्वात् ते सर्वे सद्धेतवो भवन्तीति भावः । यस्मिन् फले रूपान्तरं तस्मिन् रसान्तरं, यदा पतनार्हा वृष्टिः न पतति तदा वाय्वभ्रसंयोगः, यदा वृष्टिः पतिता तदा उक्तसंयोगाभावः, या प्रसूते सा ततः प्राक् आहितगर्भा, इत्यस्ति निश्चिता व्याप्तिः । अत इमे सम्यञ्चोऽपदेशाः । व्याप्तिर्हेतोर्हेतुत्वापादिका । तदभावे हेतुरहेतुरिति सारार्थः ॥

सम्प्रति विवेकसिद्धये असद्धेतून् निरूपयति :—

१३३. अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् संदिग्धश्चानपदेशः ॥ १५ ॥

अप्रसिद्धः एको हेत्वाभासः । असन् संदिग्धश्च अन्यौ द्वौ हेत्वाभासौ । आहत्य त्रयो हेत्वाभासाः । प्रसिद्धः निश्चितव्याप्तिकः । तद्विरुद्धः निश्चितविपरीतव्याप्तिकः अप्रसिद्धः । विरुद्ध इत्यर्थः । असन् पक्षेऽवर्तमानः । असिद्ध इति प्रसिद्धः । संदिग्धः सपक्षविपक्षोभयवृत्तितया पक्षे साध्यसंदेहजनकः, अत एव संदिग्ध इत्युक्तः सव्यभिचारः अनैकान्तिकापराभिधानः ॥

अत्र आद्ययोर्द्वयोरुदाहरणम्—

१३४. यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥

गां पक्षीकृत्य "अयमश्वः यस्माद्विषाणी" इति प्रयोगे विषाणित्वस्य अश्वत्वाभावव्याप्तत्वेन साध्यविरुद्धार्थसाधकत्वात् विरुद्धोऽयं हेतुः । अश्वं पक्षीकृत्य तथा प्रयोगे विषाणित्वस्य हेतोः पक्षेऽश्वे अवर्तमानत्वेन असिद्धोऽयम् ॥

अन्त्यमुदाहरति—

१३५. यस्माद्विषाणी तस्माद् गौरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणम् ॥१७ ॥

विषाणित्वस्य गोत्वाभाववति महिषेऽपि विद्यमानत्वात् अनैकान्तिकत्वम् ।

इति चेत्यादि हेत्वाभासप्रकरणावसानज्ञापकम् । पूर्वसूत्रे "इत्यप्रसिद्धासतोरुदाहरणमित्यनुसन्धेयम्" इत्यपि ज्ञापकमिदम् ।

यदर्थमिदं विस्तृतं सदसद्धेतुनिरूपणं तदिदानीमाह—

१३६. आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥ १८ ॥

आत्मा इन्द्रियेण संयुज्यते । इन्द्रियमर्थेन । ततो यत् निष्पद्यते उत्पद्यते तत् । किं तत् ? ज्ञानम् । अन्यत् । निरूपितेभ्यो हेत्वाभासेभ्यो भिन्नम् । सर्वदोषविमुक्तः आत्मसाधकः सद्धेतुरित्यर्थः । ज्ञानस्य उत्पत्तिकारणं आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षः । आश्रयः आत्मा । उत्पद्यमानं ज्ञानं आत्मन्युत्पद्यत इति यावत् । इतरे सर्वे पदार्थाः आत्मनो भोगापवर्गसाधनत्वात् तस्य शेषभूताः । तस्य सिद्धिः ज्ञानात् निर्दोषाद्धेतोरिति एतदाह्निकप्रधानार्थप्रतिपादकं आत्मसाधनोपसंहारपरं चेदं सूत्रम् ॥

प्रमातुः स्वात्मानुमानमेवं स्यात् । परशरीरेऽप्यात्मास्तित्वज्ञानं, कथं भवेदित्यत्राह :—

१३७. प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम् ॥१९ ॥

प्रवृत्तिः फलाद्याहरणार्थः शारीरो व्यापारः । निवृत्तिः अनिष्टपरिहारार्थः सः । यथा सर्पदंशभिया पलायनम् । इमे । प्रत्यञ्चति अहमिति स्वमेव गृह्णाति, इति प्रत्यङ् । स चासौ आत्मा च प्रत्यगात्मा तस्मिन् । स्वस्मिन्नित्यर्थः । शरीरद्वारा स्वसंबन्धितयेति भावः । दृष्टे ज्ञाते । परत्र परात्मनि लिङ्गं ज्ञापकं प्रमाणम् । स्वयं हि इष्टमनिष्टं वा ज्ञात्वा इच्छन् जिहासन् वा प्रवर्तते निवर्तते वा । ईदृश्यौ प्रवृत्तिनिवृत्ती परशरीरे पश्यन् प्रमाता ते अपि मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिवत् तत्रत्यात्मज्ञानेच्छाप्रयुक्ते इत्यध्यवस्यति । तस्मात् परात्मनि परशरीरस्थे स्वशरीरस्थप्रवृत्तिनिवृत्तितुल्ये प्रवृत्तिनिवृत्ती लिङ्गमिति ॥

इति

कणादसूत्रवृत्तौ सुगमायां

तृतीयाध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

अथ तृतीयाध्याये

द्वितीयमाह्निकम्

मनोनिरूपणपूर्वकं आत्मसंबन्धिनो बहून् विषयान् प्रतिपादयितुं इदमाह्निकं प्रवर्तते ।

१३८. आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ।। १।

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानं निष्पद्यत इत्युक्तम् । तत्र आत्मसंयुक्तस्य चक्षुषः घटेन सन्निकर्षे सति कदाचित् घटज्ञानं जायते । कदाचिन्न जायते च । तत् कस्मादिति चेत् तत्र एवं वक्तव्यम् । चक्षुर्व्यतिरिक्तमपि किञ्चिदिन्द्रियमस्ति । आत्मा यदा तेन संयुज्यते, तच्च चक्षुषा, चक्षुश्च घटेन, तदा घटज्ञानस्य भावः उत्पत्तिः । यदा तु आत्मसंयुक्तं तदतिरिक्तमिन्द्रियं चक्षुषा न संयुज्यते तदा चक्षुर्घटसन्निकर्षे सत्यपि घटज्ञानस्यानुत्पत्तिः अभावः इति । यत् तदतिरिक्तमिन्द्रियं तन्मन इति आत्मादि-सन्निकर्षे सति ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ।।

१३९. तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ।। २ ।।

तस्य उक्तयुक्त्या सिद्धस्य मनसः क्रियावत्त्वात् संयोगसंख्यापरिमाणादि-गुणवत्त्वाच्च वायुवत् द्रव्यत्वं सिद्ध्यति । अद्रव्यत्वात् वायुपरमाणुवन्नित्यत्वम् ।।

अथ सङ्ख्योच्यते —

१४०. प्रयत्नायौगपद्यात् ज्ञानायौगपद्याच्चैकम् ।। ३ ।।

एकमेव मनः एकस्यात्मनः । जानाति इच्छति यतत इति ज्ञानेच्छाप्रयत्ना आत्मनि मनःसंयोगाज्जायन्ते । तत्र यदि युगपद् अनेकं ज्ञानं वा इच्छा वा प्रयत्नो वा उत्पद्येत तर्हि तत्कारणतया अनेकं मनः कल्प्येत । न च तथाऽस्ति । एकस्मिन् काले एकमेव ज्ञानं, तन्मूलेच्छा, प्रयत्नश्च । अतोऽनेकमनःकल्पने हेत्वभावात् एकमेव मन इति । यद्यपि ज्ञानायौगपद्यादित्येकेनैवालं हेतुना तथाऽपि ज्ञानप्रयोज्यस्य प्रयत्नस्यैकत्वात् प्रयोजकं ज्ञानमप्येकमेव, न तु कदाचिदप्यनेकमिति तदेकत्वद्रढिम्ने प्रयत्नायौगपद्यमपि हेतूक्तमिति ज्ञेयम् ।।

१४१. प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकारा सुख-दुःखप्रयत्नाश्चात्मलिङ्गानि ॥ ४ ॥

प्राणः प्राणनं, प्राणवायोर्बहिः निस्सारणम्। अपानः अपाननं, प्राणवायोरन्तराकर्षणम्। निमेषोन्मेषौ चक्षुषो निमीलनोन्मीलने। जीवनं शरीरधारणम्। मनोगतिः मनसः तेन तेनेन्द्रियेण सन्निकर्षाय सञ्चारः। इन्द्रियान्तरविकारः अनुभूतसुगन्धिरसाढ्यफलदर्शनेन आस्ये दन्तोदकसंप्लवः। एते सुखदुःखादयश्च आत्मनो लिङ्गानि। आत्मनः सत्त्वे प्रमाणानि इत्यर्थः। आत्मनः इमानि कार्याणि। आत्मानं विना नैतानि भवेयुः। मृतशरीरे एषामभावात्। अतः ज्ञानवदेतान्यपि तल्लिङ्गानीति भावः। भोक्तुरात्मनः करणत्वेन शेषत्वात् निर्देशे पश्चात्तनस्यापि मनसः मनोगतेरप्यात्मलिङ्गत्वकथनसौकर्याय पूर्वं निरूपणमिति स्पष्टम्। शरीरे यद्यद्भवति तत्सर्वमात्मायत्तमिति तत्प्राधान्यख्यापनाय इयतामात्मलिङ्गत्वोक्तिः।

अत्र प्राणापानयोरात्मलिङ्गत्वाभिधानात् आत्मनः प्राणव्यतिरिक्तत्वं, निमेषोन्मेषोक्त्या चक्षुरिन्द्रियात्, मनोगत्युक्त्या मनसः, इन्द्रियान्तरविकारोक्त्या सर्वेन्द्रियान्तरेभ्यः, सुखाद्युक्त्या तेभ्यश्च व्यतिरिक्तत्वं ज्ञापितम्।

एवमात्मा साधितः। अथ तद्गतान् विशेषानाह :—

१४२. तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ५ ॥

तस्य आत्मनः द्रव्यत्वं ज्ञानादिगुणाश्रयत्वात् वायुवत् सिद्धम्। अद्रव्यत्वान्नित्यत्वं वायुपरमाणुवत् ॥

वायाविव आत्मनि आगमिकत्वपूर्वपक्षं कुर्वन् प्रथमं तत्र दृष्टं लिङ्गं नास्तीत्याहः—

१४३. यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावात् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ ६ ॥

अयं यज्ञदत्त इति तच्छरीरप्रत्ययजनके सन्निकर्षे सति तच्छरीरिण आत्मनः प्रत्यक्षाभावात् तस्मिन् तल्लिङ्गस्य ज्ञानादेः गवि गोत्वादिलिङ्गस्य विषाणित्वककुद्मत्वादेरिव दृष्टत्वाभावात् आत्मनि दृष्टं लिङ्गं न विद्यत इत्यर्थः ॥

दृष्टलिङ्गाभावेऽपि सामान्यतोदृष्टाभिधानं दृष्टभिन्नं लिङ्गमस्त्येवेत्यत्राह—

१४४. सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ ७ ॥

सामान्यतो दृष्टलिङ्गात् जायमानः प्रत्ययश्च अविशेषः विशेषरहितः । आत्मस्वरूपगतं विशेषं न गृह्णातीति यावत् । शरीरादिव्यतिरिक्तं किञ्चित् द्रव्यमित्येव तेन गृह्यते । तथा च तस्य आत्मशब्देनाभिधानं न घटते ॥

एवमनुमानागम्यत्वमात्मन उपपाद्य स्वपक्षमाह पूर्वपक्षी—

१४५. तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥

उक्तरीत्या आनुमानिकत्वानुपपत्तेः आत्मा आगमिकः आगमैकगम्यः । आत्मत्वमिदमिति तस्य वाचक आत्मशब्द इति च आगमादेवावगम्यत इति भावः ॥

अस्मिन् पूर्वपक्षे वायाविव संज्ञाकर्मत्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गमिति न समाधानं वाच्यम् । अपितु आत्मा प्रत्यक्ष एव । अतो ज्ञानादिकं विषाणित्वककुद्मत्वादिवद् दृष्टलिङ्गमेवेत्यभिप्रेत्य आगमिकत्वं कण्ठतो निषेधति—

१४६. अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् ॥ ९ ॥

आगमिकमिति लिङ्गाभिप्रायेण क्लीवम् । वैदिकं लिङ्गं वचनं आत्माभिधानं अप्रत्यक्षवस्तु साधयतीति नैतदस्ति । कुतः । अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकात् इतरेभ्यः सर्वेभ्यः पदार्थेभ्यो व्यावृत्तेः । आत्मासाधारणत्वादित्यर्थः । न हि पृथिव्यादिकं यत्किमपि वस्तु स्वेन वा परेण वा अहमिति व्यवह्रियते । व्यवह्रियते तु "अहं जानामि" "अहं करोमि" इति तेभ्यः सर्वेभ्योऽतिरिक्तं ज्ञानाद्याश्रयभूतं वस्तु । तस्मात् तस्यायमसाधारणः शब्दः ॥

अस्त्वेवम् । तेनात्मनोऽनागमिकत्वं कथमित्यत्राह—

१४७. यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति ॥ १० ॥

अहं देवदत्तः अहं यज्ञदत्तः इति विशिष्य तत्तदात्मस्वरूपं अन्वक्षं प्रत्यक्षं यथा तथा दृष्टं यदि तदैव हि अहमिति असाधारणो व्यवहारः आत्मन्युपपद्यते इत्यर्थः । अहमिति अनन्यगोचरेण व्यवहारेण अस्माभिरेव आत्मस्वरूपं विशेषतः प्रत्यक्षमनुभूतमित्यवगमात् न तस्यागमैकवेद्यत्ववादो युज्यते इत्युक्तं भवति ॥

यद्येवं तर्हि अहंशब्दार्थः अहंप्रत्ययगोचरः आत्मेत्येव तन्निरूपणं सुकरम् । किं ज्ञानादिलिङ्गकानुमानोपन्यासव्यसनेनेत्यत्राह—

१४८. दृष्ट आत्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः ॥ ११ ॥

यद्यप्यहमिति प्रत्यक्ष आत्मा तथापि सः शरीरसंपृक्तः पयोमिश्रं नीरमिव न स्फुटो भासते । शरीरमेवाहमर्थं इति मतिर्भवति । तत्र प्रदर्शितरीत्या ज्ञानलिङ्गेन शरीरेन्द्रियादिव्यतिरिक्ततया आत्मनि निश्चिते 'अहं' जानामीति प्रत्यक्षमात्मानं तत्स्थं ज्ञानं च पश्यति । एवं स्वात्मनि दृष्टेन लिङ्गेन परात्मनि यः प्रत्ययो जायते स एक एव दृढत्वात् सन्देहानर्हत्वात् प्रत्यक्षवत् अनुमितिरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षतुल्यः प्रत्ययो भवति । एवं च स्वात्मनि अहंप्रत्ययस्य विविक्तविषयत्वसिद्धये परात्मनि दृष्टलिङ्गेन दृढानुमितिसिद्धये च पूर्वं ज्ञानलिङ्गेन आत्मसाधनमिति भावः ॥

अहं देवदत्तः अहं यज्ञदत्त इति प्रत्यक्षं प्रतिपादयता देवदत्तादिसंज्ञाः आत्मवाचिन्यः इत्युक्तं भवति । तथा सति 'देवदत्तो गच्छति' 'यज्ञदत्तो गच्छति' इति व्यवहारः कथम् ? न हि गमनक्रिया आत्मनि समवैति । शरीरवृत्तित्वात् । अत्राह—

१४९. देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचारात् शरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥

अस्मिन् व्यवहारे आत्मवाचिनो देवदत्तादिशब्दस्य शरीरे उपचारः अमुख्यवृत्तिः । तेन औपचारिकोऽयं प्रत्ययः ॥

१५०. सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १३ ॥

आत्मवाचिनो यज्ञदत्तादिशब्दस्य शरीरे उपचार इति सन्दिग्धमेतत् । मुख्यवृत्त्या शरीरवाची । उपचारादात्मवाचीति किं न स्यात् ॥

इति शङ्कायां परिहारमाह—

१५१. अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात्, परत्राभावादर्थान्तर-प्रत्यक्षः ॥ १४ ॥

अहमिति यः प्रत्ययः प्रत्यगात्मनि भावात् अन्यत्र शरीरादावभावाच्च अर्थान्तरप्रत्यक्षः, आत्मरूपं अर्थान्तरं प्रत्यक्षं यस्मिन् तद्रूपः । आत्मप्रत्यक्षरूपः इत्यर्थः । एवं च अहंशब्दः आत्मवाचीति निश्चितम् । अहं यज्ञदत्त इत्यादिसामानाधिकरण्यबलात् यज्ञदत्तादिशब्दोऽपि आत्मवाचीति निश्चीयते । एवं सति यत्र मुख्यार्थस्य बाधो भवति तत्र अर्थान्तरे प्रयोग उपचारादिति स्वयं सिद्ध्यति । तत्र कः सन्देहावसर इत्यभिप्रायः ॥

ननु अहं गच्छामीत्यपि प्रत्ययव्यवहारौ भवतः । कथमत्रोपपत्तिः । न खल्वहमर्थे गमनं समवैति । अत्राह—

१५२. देवदत्तो गच्छतीत्युपचरात्, अभिमानात्, तावत्, शरीर-प्रत्यक्षोऽहङ्कारः ॥ १५ ॥

देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादित्युक्तम् । अभिमानात् तावत् अहं गच्छामि इति । अत्र अहङ्कारः अहमिति प्रत्ययः व्यवहारो वा । शरीरप्रत्यक्षः शरीरं प्रत्यक्षं यस्मिन् सः । प्रत्यक्षशरीरप्रयुक्तः । शरीरप्रत्यक्षप्रयुक्त इति वा । कथमेवं आत्मविषयः अहंप्रत्ययः शब्दो वा शरीरविषयो भवतीति चेत् अभिमानात् । अन्यस्य अन्यत्वेन ग्रहणं अभिमानः । स्वशरीरं स्वमेव मन्यते पुरुषः । अतः तत्राहमिति प्रत्ययो व्यवहारश्च । देवदत्तो गच्छतीत्यत्र शरीरे देवदत्तशब्दमात्रस्योपचारः, न तु तस्य देवदत्तात्मत्वेनोपचारः । अहं गच्छामीत्यत्र तु उभयोपचारः शरीरस्य अहन्त्वात्मकात्मत्वेन अहंशब्दस्य तद्वाचकत्वेन च । परशरीरस्य परात्मत्वेनोपचारे हेतुर्नास्ति । तस्मात् तत्र शब्दमात्रोपचारः । स्वशरीरस्य तु स्वाविनाभावात् स्वत्वारोपः स्वरसतो भवति । अत उभयथोपचारः । अस्य विशेषस्य ज्ञापनाय अभिमानात् तावदित्युक्तिः । न त्वत्रोपचाराभावः । अर्थान्तरवाचकस्य पदस्य अर्थान्तरवाचकतया प्रयोगे हि उपचारोऽवर्जनीयः ।

एवं अहंशब्दस्याप्युपचार इत्युक्तं श्रुत्वा पूर्वपक्षी पुनः स्वकीयमाक्षेपमुत्थापयति—

१५३. सन्दिग्धस्तूपचारः ॥१६॥

तुकारः आक्षेपद्योतकः। अहंशब्दस्य आत्मवाचकत्वेन निश्चितत्वात् तत्सामानाधिकरण्येन प्रयुक्तो देवदत्तादिशब्दोऽपि आत्मवाचीति सिद्धयति। तेन देवदत्तो गच्छतीत्यादिषु व्यवहारेषु देवदत्तादिशब्दः शरीरे औपचारिक इत्युक्तम्। इदानीं तु अहंशब्दोऽपि शरीरपरः प्रयुज्यत इत्युच्यते। अत्र ब्रूमः। अहंशब्दः शरीरपरः मुख्य एवास्तु। एवं देवदत्तादिशब्दोऽपि। किमुपचाराङ्गीकारेण। मुख्यत्वसंभवे अमुख्यत्वाङ्गीकारायोगात्। अतोऽत्र भवता उच्यमान उपचारः संदिग्धः अङ्गीकारानर्हः॥

पूर्वसूत्रे देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात् इत्ययं भागः अनपेक्षितः। अभिमानात् तावदिति हेतुकथनात् उपचारो न तत्रोक्त इति, तेन 'संदिग्धस्तूपचारः' इत्यनेन सूत्रेणोपचारखण्डनमन्यथा नोपपद्यते, इति च मन्यमानैर्योजित इति मन्यामहे॥

इममाक्षेपं परिहरति—

१५४. न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं विषयः॥१७॥

तुकारः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। समागतौ यज्ञदत्तविष्णुमित्रौ अन्योन्यस्य शरीरविशेषं पश्यतः। परं तु अस्येदानीमिदं ज्ञानं वर्तत इति परस्परस्य ज्ञानं परस्परस्य नैव विषयो भवति। नैव ज्ञातं भवतीत्यर्थः। यदि शरीरगुणः स्यात् ज्ञानं तर्हि तद् ज्ञातं स्यात्। न तु ज्ञानं भवति। तस्मात् शरीराद्यतिरिक्तस्य कस्यचित् गुण इति दुरपह्नवमिदम्। देवदत्तोऽहं जानामीति असन्दिग्धाबाधितप्रतीतिबलात् सः अहमर्थं आत्मेति, देवदत्तादिशब्दः तस्यैव वाचक इति च निश्चीयते। एवं यज्ञदत्तो गच्छति, अहं गच्छामि इति प्रतीतिव्यवहारौ औपचारिकाविति उपपाद्यौ। यदि तु पूर्वपक्षरीत्या अहंशब्दः देवदत्तादिशब्दश्च शरीरस्य मुख्यवाचकौ तर्हि अहं जानामि देवदत्तो जानातीत्यत्र अहंशब्ददेवदत्तशब्दयोरर्थः कः? न तावच्छरीरम्। तस्य ज्ञानाश्रयत्वासंभवात्। नाप्यात्मा। शरीरस्याहमर्थत्वे तदतिरिक्तस्याहमर्थस्याप्रसिद्धेः। असिद्धस्य च औपचारिकतयाऽपि वाच्यत्वायोगात्। तस्मात् इमौ शब्दौ आत्मनि मुख्यौ। शरीरे औपचारिकाविति इयमेव व्यवस्था युक्तेति न सन्दिग्धता

उपचारस्येति ।

आत्मनोऽनागमिकत्वप्रकरणमिदमुपसंहरति :—

१५५. अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद् व्यतिरेकाव्यभिचाराद् विशेषसिद्धेर्नागमिकः ।। १८ ।।

आत्मा नागमिकः । प्रकारान्तरेणैव विशेषस्य अहन्त्वरूपस्य आत्मत्वस्य सिद्धेः अवधारणात् । किं तत् प्रकारान्तरम् ? अहमिति प्रत्ययस्य व्यतिरेकाव्यभिचारः इतरेभ्यः सर्वेभ्यः व्यावृत्तत्वनियमः । नियमेन व्यावृत्तिरिति यावत् । अहमिति प्रत्ययः प्रत्यक्षात्मकः । लिङ्गविशेषाजन्यत्वात् । साक्षात्काररूपत्वात् । स चायं प्रत्ययः सर्वेभ्यो विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्तः आत्मैकविषयः । कस्मात् । मुख्ययोग्याभ्यां अन्वय-व्यतिरेकाभ्याम् । मुख्यौ साक्षादुपलभ्यमानौ । योग्यौ सन्देहविपर्ययरहितौ । आत्मनि भवतीत्यन्वयः । अन्यस्मिन् यस्मिन् कस्मिन्नपि न भवतीति व्यतिरेकः । शब्दवदिति दृष्टान्तः । "अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकं" इति पूर्वमुक्तम् । तद्वत् अहमिति प्रत्ययस्यापि व्यतिरेकाद् विशेषसिद्धेर्नागमिक आत्मा ।

अथात्मनः सङ्ख्यामाह—

१५६. सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ।। १९ ।।

ऐकात्म्यं आत्मनः एकत्वम् । तदभ्युपगन्तव्यम् । कुतः ? सुखाद्युत्पत्तिविषये अविशेषात् । शब्दस्य सर्वत्रोपलम्भादाकाश एक इत्युक्तम् । परापरव्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् तत्कारणभूतः कालः एक इत्युक्तम् । तथा सुखदुःखादेः सर्वेषु शरीरेषूपलम्भात् तदाश्रय आत्मापि एको भवितुमर्हतीति पूर्वः पक्षः ।।

सिद्धान्तमाह—

१५७. नानात्मानो व्यवस्थातः ।। २० ।।

आत्मानः नाना बहवः । कुतः ? सुखदुःखव्यवस्थानात् । यदा एकस्मिन् शरीरे सुखं वा दुःखं वाऽनुभूयते तदा तत् सर्वस्मिन् शरीरे नानुभूयते । यद्येक एवात्म तर्हि सर्वत्र तदनुभवेन भाव्यम् । न परं एवं एकस्य सर्वत्रानुभवाभावः । अपि तु विपरीतानुभवोऽप्यस्ति । यदा एकः सुखी तदाऽन्यो दुःखी भवति । सुखदुःखे च भिन्न-भिन्ने तारतम्यवती च भवतः । एवं व्यवस्थादर्शनात् प्रतिशरीरं, विभिन्न एक

ग्रात्मेति ग्रनन्ता आत्मानः ॥

१५८. शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥ २१ ॥

आत्मनो बहुत्वं सिद्धयति । शास्त्राणि वेदाः स्मृतयश्च । तेषां सामर्थ्यं तात्त्विकार्थबोधकत्वशक्तिः । "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ।" "वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥" इत्यनयोः श्रुतिस्मृत्योः ग्रात्मनां बहुत्वं कण्ठोक्तम् । तदस्तु । तत्तद्विधिनिषेधपराणि सर्वाणि प्रमाणवचनानि साधुकर्मकारी समीचीं गतिमाप्नोति, असाधुकर्मकारी दुर्गतिं गच्छतीति बोधयन्ति ग्रात्मनानात्वं सुस्पष्टं ज्ञापयन्तीति, "शास्त्राच्च" इत्येवं असूत्रयित्वा "शास्त्रसामर्थ्याच्च" इति सूत्रयतो भावः ॥

इति कणादसूत्रवृत्तौ सुगमायां

तृतीयाध्याये द्वितीयमाह्निकम् ॥

अथ चतुर्थाध्याये

प्रथममाह्निकम्

द्रव्यनिरूपणं केनचित्प्रकारेण वृत्तम् । द्रव्येषु आत्मनो भोक्तृत्वेनातिप्रधानत्वात् तदन्ततया तन्निरूपणम् । अथ प्रकारान्तरेण तन्निरूपणमस्मिन्नध्याये क्रियते । तत्र पृथिव्यप्तेजोवायूनां नित्यानित्यभेदेन विभागमभिप्रेत्य प्रथमं नित्यलक्षणमाह—

१५९. सदकारणवन्नित्यम् ।। १ ।।

यत् सत् विद्यमानं अकारणं कारणरहितं च तत् नित्यमित्युच्यते । उत्पत्तिरहितस्य भावपदार्थस्य नाशविरहात् तदपि लक्षणेऽन्तर्भूतम् । उत्पत्तिविनाशरहितं वस्तु नित्यमिति पर्यवस्यति ।।

तत्सत्त्वे किं प्रमाणमित्यत्राह—

१६०. तस्य कार्यं लिङ्गम् ।। २ ।।

घटपटादीनि कार्यद्रव्याणि सावयवानि पश्यामः । तेषां नाशे हि शकलानि दृश्यन्ते । एतान्यपि सावयवानि । तेषां भेदे अल्पतरशकलदर्शनात्, अनेन क्रमेण परीक्षणे यश्चरमोऽवयवः स निरवयवोऽभ्युपगन्तव्यः । पूर्वपूर्वावयवस्यापि सर्वस्य सावयवात्त्वे घटारम्भका अवयवा अनन्ताः स्युः । कुसूलारम्भका अवयवा अपि तथा । तथा सति घटकुसूलयोः अनन्तावयवारब्धत्वे समाने सति घटोऽल्पपरिमाणः कुसूलो महापरिमाण इति परिमाणभेदो न स्यात् । चरमावयवस्य निरवयवत्त्वे तु यावन्तः तादृशा अवयवाः घटस्यारम्भका तावद्भ्योऽधिकाः तादृशा अवयवाः कुसूलारम्भकाः । अतस्तयोः परिमाणभेदः इति शक्यं तदुपपादनम् । तस्मात् घटपटादिकं कार्यं वस्तु स्वकारणभूतं स्वयं कारणरहितं अत एव नित्यं वस्तु किञ्चिदस्तीति गमयति ।

तदुच्यते तस्य कार्यं लिङ्गमिति। यदेवं नित्यं वस्तु सिध्यति तस्य परमाणुरिति व्यवहारः॥

कार्यात्कारणानुमानं साधु। कारणात् कार्यानुमानं तु असाधु, इति पूर्वोक्तं स्मारयन्नाह—

१६१. कारणभावात् कार्यभावः ॥ ३ ॥

कारणस्य सत्त्वे हि कार्यस्य सत्ता। न तु तस्य असत्त्वे। अतो व्याप्तिसत्त्वात् सद्धेतुरयमिति भावः। ननु कार्यात्कारणं सिद्ध्यतु। तन्नित्यमिति कथं सिद्ध्येदिति चेन्न। परिमाणविशेषविशिष्टं हि कार्यं तदनुगुणमेव कारणमनुमापयति। नित्यमेव च चरमं कारणं तदनुगुणम्॥

एवं परमाणुरूपं नित्यं कारणं प्रसाध्य तस्य ये अनित्यत्वमाहुः तान् निरस्यति-

१६२. अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ ४ ॥

परमाणुरूपं कारणद्रव्यं अनित्यं, रूपादिमत्त्वात्, घटादिवत् इति यः नित्यत्वप्रतिषेधः क्रियते सः विशेषतः प्रतिषेधः। कारणद्रव्यस्यानुमीयमानस्य अनित्यत्व-रूपेण विशेषेण प्रतिषेधः। न तु स्वरूपेण। परमाणुमभ्युपेत्य तस्य नित्यत्वं प्रति-षिद्ध्यत इति यावत्। अयं प्रतिषेधः तदा भवेत् यदि नित्यत्वानित्यत्वविशेषावधारणं विना परमाणुस्वरूपं अस्माभिः साधितं भवेत्। निरवयवं अतएव नित्यं किञ्चित कारणमस्ति। स एव परमाणुरिति ह्यस्माभिः साध्यते। तत्र धर्मिग्राहकप्रमाणेन नित्यत्वेनैव तत्सिद्धौ तस्यानित्यत्वानुमानं कालात्ययापदिष्टं भवतीति भावः। बाधितमि-ति यावत्। "विशेषतः प्रतिषेधाभावः" इति पाठे "अनित्यमिति विशेषतो यः प्रतिषेधः तस्याभावः" उक्तरीत्याऽनवकाश एवेत्यर्थः। न परं साधकप्रमाणसत्त्वात्, बाधक प्रमाणाभावाच्च नित्यपरमाणुसिद्धिरिति चकारार्थः॥

१६३. अविद्या च ॥ ५ ॥

अथोच्यते परमाणुरेव नाङ्गीक्रियते, नतरां तस्य नित्यत्वमिति, तत्र ब्रूमः। तथा सति अविद्या अनुमित्यात्मकविद्यायाः ज्ञानस्याभावः। पक्षाभावेन हेतोराश्रया-

सिद्धत्वात् । जाता वाऽनुमितिः अविद्या अप्रमैव भवति । अथवा परमाण्वनङ्गीकारे अविद्यापक्षविषयकप्रमाया अभावः । पक्ष एव नास्तीत्युक्तं भवति । पक्षाभावे अनुमानस्य का प्रसक्तिः । तथा च परमाणुमङ्गीकृत्य तस्यानित्यत्वसाधने हेतोरबाधितत्वात्, अनङ्गीकारे अनुमानप्रयोगस्यैवासंभवात् न परमाणोरनित्यत्वापादनं शक्यमिति सूत्रद्वयार्थः ॥

१६४. महत्यनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ६ ॥

महति द्रव्ये । महत्परिमाणवद्द्रव्यविषयेत्यर्थः । उपलब्धिः प्रत्यक्षं भवति । कुतः । अनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपाच्च । अनेकं बहु यावद्द्रव्यं स्वकार्ये महत्परिमाणं जनयितुं शक्तम्, तावदिह अनेकद्रव्यमिति विवक्षितम् । तत् समवायिकारणतया अस्यास्तीति अनेकद्रव्यवत् । तस्य भावः तस्मात् । महत्परिमाणं नित्यमनित्यं चेति द्विविधम् । नित्यमाकाशादिगतम् । अनित्यं घटादिकार्यद्रव्यगतम् । अस्य कारणं अनेकद्रव्यवत्त्वम् । अनयोः कार्यकारणभूतयोः अनित्यमहत्परिमाणानेकद्रव्यवत्त्वयोः अन्यतरत् कारणं बाह्यद्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे इति "महति अनेकद्रव्यवत्वात्" इति सूत्रं प्रणयतो भावः । रूपाच्च । रूपं चापरं कारणं उक्तप्रत्यक्षे । अनेकद्रव्यवत्त्वस्य, तदधीनमहत्त्वस्य चाभावात् परमाणौ न प्रत्यक्षम् । रूपाभावात् न कार्ये वायौ । उभयसत्त्वाद्घटादौ प्रत्यक्षम् ॥

एवं कारणद्वयाङ्गीकारप्रयोजनं सूत्रकारः स्वयमेवाह अनन्तरसूत्रद्वयेन—

१६५. अद्रव्यद्रव्यत्वात्परमाणावनुपलब्धिः ॥ ७ ॥

न विद्यते समवायिकारणं द्रव्यं यस्य तत् अद्रव्यम् । तच्च तद् द्रव्य च अद्रव्यद्रव्यम् । तत्त्वात् । पूर्वोक्तयोः द्वयोः कारणयोः प्रथमस्य अनेकद्रव्यवत्त्वस्याभावादित्यर्थः । निरवयवनित्यद्रव्यं हि परमाणुः । अतः तत्र प्रत्यक्षाभावः ।

१६६. रूपसंस्काराभावाद् वायोरनुपलब्धिः ॥ ८ ॥

रूपमेव संस्कारः कार्यद्रव्याणां प्रत्यक्षत्वयोग्यत्वापादको गुणः । तस्य विरहात् वायोरप्रत्यक्षत्वम् ॥

नित्यानित्यभेदेन द्रव्यविभागमभिप्रेत्य तत्र नित्यं अनित्येन साधयामास। कुत एवमनुमानेन साधनं, प्रत्यक्षमेव किं न सम्भवतीति शङ्कां परिहरन् प्रत्यक्ष-कारणमुक्त्वा तदभावात् प्रत्यक्षं न सम्भवति इति प्रतिपादयामास। अथ प्रत्यक्ष-कारणप्रसङ्गात् गुणप्रत्यक्षकारणमपि वदन् प्रथमं प्रस्तुतरूपप्रत्यक्षस्यैव कारणमाह—

१६७. अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ९ ॥

अनेकं बहु द्रव्यं समवायिकारणं यस्य तत् अनेकद्रव्यम्। महत्परिमाणवद्द्रव्य-मित्यर्थः। तत्र समवायात् समवायसंबन्धेन वृत्तेः, रूपविशेषात्, अनुद्भूतत्वाभिभूतत्व-प्रयुक्तायोग्यत्वावस्थारहितात् रूपाच्च रूपं प्रत्यक्षं भवति। घटपटादिरूपे इदमुभय-मस्ति। अतस्तत्प्रत्यक्षम्। अनेकद्रव्यसमवायाभावात् परमाणुरूपानुपलब्धिः। अनु-द्भूतत्वात् निदाघोष्मादौ रूपानुपलब्धिरित्याहुः। अभिभूतत्वात् उष्णजलसंपृक्ताग्नि-रूपानुपलब्धिः॥

१६८. तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १० ॥

तेन रूपेण, रसगन्धस्पर्शेषु यद् ज्ञानं तत् अनेन कारणेनेति व्याख्यातम्। अनेकद्रव्यसमवायात् रसविशेषाच्च रसोपलब्धिः। अनेकद्रव्यसमवायाद् गन्ध-विशेषाच्च गन्धोपलब्धिः। अनेकद्रव्यसमवायात् स्पर्शविशेषाच्च स्पर्शोपलब्धिः। इति रूपस्येव एषामपि उपलब्धिकारणमनुसन्धेयमिति भावः।

ननु रूपं यथा स्वप्रत्यक्षे कारणं तद्वत् गुणान्तरप्रत्यक्षेऽपि कारणम्। तत्र पृथिवीजलयोः रूपवत्त्वात् तद्गुणयोः गन्धरसयोः प्रत्यक्षं भवतीति उपपन्नमिदम्। वायौ तु रूपाभावेऽपि स्पर्शोपलम्भात् कारणाभावेऽपि कार्यसत्त्वरूपो व्यभिचारो भवतीति चेत् अत्राह—

१६९. तस्याभावादव्यभिचारः॥ ११ ।

तस्य रूपस्य वायावभावात् यो व्यभिचार आशङ्क्यते स वस्तुतो नास्ति। कुतः। वायौ स्पर्शप्रत्यक्षे रूपस्य कारणत्वाभावात्। कारणत्वाभावश्च तद्ग्राहकप्रमा-

णाभावात् । पृथिवीजलयोरपि अवर्जनीयतया रूपसन्निधानं तस्य कारणत्वं न ग्राहयतीति एषां गुणानां प्रत्यक्षे एकार्थसमवायितया तस्य कारणत्वं नास्ति । अतः उक्तो व्यभिचारो न भवति ॥

अत्र प्रत्यक्षदाढर्चार्थं अस्ति तु गुणान्तराणां बहूनां कर्मणश्च प्रत्यक्षे रूपस्य एकार्थसमवायेन कारणत्वमित्याह—

१७०. संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि ॥ १२ ॥

सङ्ख्यादयः सप्त गुणाः कर्म च रूपि रूपवद् यद्द्रव्यं तत्र समवायात् समवायसंबन्धेन विद्यमानत्वात् चाक्षुषाणि चक्षुर्जन्यप्रत्यक्षविषया भवन्ति । एषां चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं एकार्थसमवायसम्बन्धेन कारणमित्यर्थः ॥

कुत इत्यत्राह—

१७१. अरूपिष्वचाक्षुषत्वात् ॥ १३ ॥

आश्रयद्रव्यस्य रूपवत्त्वे प्रत्यक्षाणि भवन्ति । अन्यथा न । अतः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां इदं कारणत्वं सिद्धयति । न चैवं रसगन्धस्पर्शप्रत्यक्षे अन्वयव्यतिरेकौ स्तः । तस्मादत्र रूपं कारणं, न तत्रेति । पूर्वसूत्रे अस्मिंश्च "चाक्षुषाणि, अचाक्षुषत्वात्" इति विशिष्य, चाक्षुषप्रत्यक्षस्य कथनात् चक्षुरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष एव रूपस्य कारणत्वम् । न तु इन्द्रियान्तरजन्यप्रत्यक्षे । अतः इन्द्रियान्तरविषयरसगन्धस्पर्शप्रत्यक्षे न तस्य कारणत्वमिति व्यभिचारशङ्का निरवकाशेति भावः ॥

एवं व्यवस्थितेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयेषु उक्तेषु सर्वेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयोऽप्यस्तीत्याह—

१७२. एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

एतेन रूपादिप्रत्यक्षनिरूपणेन सङ्ख्यादिगुणकर्मचाक्षुषप्रत्यक्षनिरूपणेन च, गुणत्वसामान्ये, भावे सत्तासामान्ये च, सर्वाणि इन्द्रियाणि कारणभूतानि सन्ति यस्मिन् तत् ज्ञानं सर्वेन्द्रियजन्यं प्रत्यक्षमस्तीति ज्ञापितं भवति । चक्षुषा रूपसंख्यादि-

गुणग्रहणे तद्वृत्तिगुणत्वस्य सत्तायाश्च, एवं रसनया रसस्य, घ्राणेन गन्धस्य, त्वचा स्पर्शस्य च ग्रहणे एषु गुणेषु विद्यमानयोश्च तयोः प्रत्यक्षं भवति । श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः सः शब्द इति पूर्वोक्तरीत्या श्रोत्रेण शब्दग्रहणे तद्वृत्त्योः तयोः श्रोत्रजन्यप्रत्यक्षविषयत्वमप्यस्तीति सर्वेन्द्रियजन्यं ज्ञानमनयोः । द्रव्यत्वस्य चक्षुः त्वगिति इन्द्रियद्वयजन्यमेव ज्ञानम् । कर्मत्वस्य चाक्षुषज्ञानविषयत्वमेवेति न सर्वेन्द्रियजन्यं ज्ञानम् ॥

इति कणादसूत्रवृत्तौ सुगमायां

चतुर्थाध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

अथ चतुर्थाध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

पृथिव्यादिचतुष्टयं पुनः प्रकारान्तरेण विभज्य किञ्चिदाह—

१७३. तत् पुनः पृथिव्यादि कार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥ १ ॥

तत् पूर्वं "तस्य कार्यं लिङ्गं" इति सूत्रे निर्दिष्टं पृथिव्यादिचतुर्द्रव्यरूपं कायद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयनामकम् । शरीरेन्द्रियविषयभेदात् इति यावत् ॥

तत्र शरीरविषये मतान्तरं निरस्यति—

१७४. प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते ॥ २ ॥

शरीरं पृथिव्या जलेन तेजसा वायुना वा एकेनैव भूतेन आरब्धमिति सिद्धान्तः । तत्र ये "पञ्चभिर्भूतैरारब्धम् । अतएव पञ्चात्मकम्," इति वदन्ति, तेषां निरसनमिह क्रियते । तत्र वाय्वाकाशौ इतरैः त्रिभिः संयुक्तौ शरीरमारभेते इति तावन्न युक्तम् । अप्रत्यक्षौ हि तौ । इतराणि त्रीणि प्रत्यक्षाणि । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षद्रव्यसंयोगो न प्रत्यक्षः । न हि घटाकाशसंयोगः प्रत्यक्षो भवति । तथा च वाय्वाकाशाभ्यां संयोगस्य पृथिव्यादिषु त्रिषु अप्रत्यक्षत्वात् पृथिव्यादिभिरारब्धे शरीरे वाय्वाकाशावपि तदारम्भकतया स्थिताविति कथं ज्ञायते ? वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षत्वात् साक्षात्-प्रत्यक्षेण तयोरारम्भकत्वं न ज्ञायते । तत्संयोगस्याप्यप्रत्यक्षत्वात् तद्द्वारेणाऽपि न ज्ञायते । अतः प्रमाणाभावात् तयोः शरीरारम्भकत्वं नास्ति इति न पञ्चात्मकं शरीरमिति भावः ॥

अन्यदपि मतं निरस्यति—

१७५. गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम् ॥ ३ ॥

अप्रत्यक्षौ वाय्वाकाशौ विहाय पृथिवीजलतेजोभिः प्रत्यक्षैः त्रिभिर्भूतैरारब्ध-मिदं शरीरम् । त्रीणीमानि प्रत्यक्षाण्येव । तथा तेषां संयोगोऽपि । तस्मात् त्र्यात्म-

कमिदम् । त्रिभिरारब्धमित्यर्थः । इदमपि मतं न सम्यक् कुतः । गुणान्तराप्रादुर्भावात् । यदि भूतत्रयपरमाणुभिः परस्परसंयुक्तैः शरीरात्मकं अवयविद्रव्यमुत्पाद्यते तर्हि ये तेषां व्यवस्थिता गुणाः ते तथैव शरीरवर्तिपार्थिवाद्यंशेषु नोपलभ्येरन् । उपलभ्यन्ते च । न तु विलक्षणं गुणान्तरं किमपि प्रादुर्भूतं दृश्यते । गन्धोऽनुष्णाशीतस्पर्शश्च पार्थिवांशे । शीतस्पर्शो जलांशे । उष्णस्पर्शः तेजोंऽशे । अवयविनि एकस्मिन् विरुद्धा इमे गुणा न खलु समवेयुः । न च गुणान्तरं एतेभ्यो व्यतिरिक्तं किमप्युपलभ्यते । अतो न त्र्यात्मकमिति ॥

यद्येवं एकभूतारब्धे शरीरे भूतान्तरोपलम्भः कथमित्यत्राह—

१७६. अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥

शरीरारम्भकाणां एकभूतपरमाणूनां भूतान्तरपरमाणुभिः संयोगस्तु अप्रतिषिद्धः नास्माभिः प्रतिषिध्यते । नानुपपन्न इति भावः । पार्थिवशरीरारम्भकाः पृथिवीपरमाणवः जलपरमाणुभिः तेजःपरमाणुभिश्चः संयुक्ता वर्तन्ते । ते यदा शरीरमारभन्ते तदा जलपरमाणवः जलात्मकमवयविनं तेजःपरमाणवः तेजोमयमवयविनं च आरभन्ते । अनयोरवयविनोः पार्थिवशरीरात्मकेनावयविना संयोगो भवति । तेन हेतुना तत्र जलतेजोरूपभूतान्तरोपलब्धिः । एवं जलतेजोमयशरीरयोरपि द्रष्टव्यम् । एवं भूतान्तरोपलम्भस्योपपन्नत्वात् एकभूतपरमाण्वारब्धे शरीरे भूतान्तरपरमाणूनां नारम्भकत्वमिति सर्वशरीरं एकभूतात्मकमेव ॥

एवं शरीरस्वरूपं निरूप्य तद् विभजते—

१७७. तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजं च ॥ ५ ॥

योनिजं गर्भे स्थित्वा उत्पन्नम् । अन्यदयोनिजम् । योनिजं प्रत्यक्षसिद्धं निर्विवादम् । अयोनिजे विप्रतिपत्तिः स्यात् । अतस्तत्साधयन् हेतूनाह—

१७८. अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥

एतदादीनां हेतूनां उत्तरत्र "सन्त्ययोनिजा" इत्यंत्रान्वयः । अयोनिजशरीर-

वन्तश्चेतनाः सन्तीति तस्य सूत्रस्यार्थः। नियतौ दिग्देशौ पूर्वौ कारणतया पूर्ववर्तिनौ यस्य तत् नियतदिग्देशपूर्वकम्। तत्त्वाभावात्। शरीरोत्पत्तेरिति शेषः। प्राचीप्रभृतयो दश दिशः। तत्र स्वर्गभूपाताललोकादयो देशाः। शरीरेऽपि उदरं वा कर्णौ वा मुखं वा ऊरुर्वा पादो वेति देशाः। एतेषु दिग्देशेषु अत्रैव शरीरमुत्पद्यते नान्यत्रेति नियमो नास्ति। अस्मिन् लोके शरीरगर्भात् शरीरमुत्पद्यत इति पश्यामः। इदं दर्शनं शरीरगर्भात् शरीरमुत्पद्यत इत्यत्र प्रमाणम्। न त्वन्यत्र नोत्पद्यत इत्यत्र। गोमयाद्वृश्चिकादिशरीरस्य, तण्डुलादिभ्यः क्रिमिशरीरस्य च उत्पत्तिदर्शनात्। न च मनुष्यशरीरमन्यत्र नोत्पद्यत इति नियमः। अस्माकमिदानीमदर्शनमात्रेण तथा नियमासिद्धेः। न च तत्रानुमानमागमो वा प्रमाणमस्ति॥

इत्थमयोनिजपुरुषशरीरसत्त्वे बाधकप्रमाणं नास्तीत्युक्तम्। अथ साधकप्रमाणान्याह—

१७९. धर्मविशेषाच्च॥ ७॥

सर्वफलसाधनं हि धर्मः। गर्भवासं विनैव शरीरपरिग्रहानुकूलो धर्मो यदि कस्यचित् भवति तस्य तथा तत्प्राप्तौ को विघातः। श्रूयन्ते च तथा शरीरभाजः सीताद्रौपदीसरोमुनिप्रभृतयः॥

१८०. समाख्याभावाच्च॥ ८॥

पद्मभवः, ऊरुद्भवा, हिरण्यगर्भाङ्गभूः इत्यादि समाख्यासत्त्वाच्च। अन्वर्था हि इमाः समाख्याः न साङ्केतिक्यः केवलम्॥

१८१. संज्ञाया आदित्वात्॥ ९॥

प्रलयावसाने तस्मिन् तस्मिन् पदार्थे उत्पन्ने अस्य इयं संज्ञा, अनेन शब्देन अयमर्थोऽभिधेयः, इति संज्ञा कैश्चित् कृता। तत्र यः प्रथमः पुरुष उत्पन्नः तस्य पुरुष इति संज्ञां, या प्रथमा स्त्री उत्पन्ना तस्याः स्त्रीति संज्ञां, तेन तस्यां यो जातः तस्य पुत्र इति संज्ञां च ये अकुर्वन् तेषां यानि शरीराणि तानि पुरुषादिसंज्ञायाः पुरुषादिसंज्ञापेक्षया आदित्वात् पूर्वभावित्वात् अयोनिजान्येव भवन्ति। उक्तविविधसंज्ञायाः

कारणत्वादिति वा ॥

१८२. सन्त्ययोनिजाः ॥ १० ॥

अयोनिजशरीरवन्तः विशिष्टाश्चेतनाः सन्तीत्येतत्सूत्रार्थ उक्तः । इत्थमयोनिजं शरीरं युक्त्या साधितम् । तत्रेयं चरमा युक्तिरिति केनचित्प्रकारेण व्यञ्जयितुमिच्छन् सूत्रकारः पूर्वसूत्रे चकारं न प्रायुङ्क्तेति विभाव्यम् ॥

१८३. वेदलिङ्गाच्च ॥ ११ ॥

"प्रजापतिः प्रजा असृजत" इत्याह श्रुतिः । तत्र सङ्कल्पादेव सृष्टिरभिप्रेता, न मिथुनीभावेन । सङ्कल्पजा च सृष्टिरयोनिजैव । वेदे स्थितात् वेदवाक्यरूपत्वाद्वा उक्तविधात् लिङ्गाच्च सन्त्ययोनिजा इत्यर्थः । यद्यपि वेदलिङ्गं न स्यात् तथापि सिद्ध्यत्येव अयोनिजं शरीरमिति ज्ञापनार्थं पूर्वं प्रतिज्ञां पूरयित्वा पश्चात् लिङ्गोक्तिः । शरीरं निरूपितम् । पञ्चेन्द्रियाणि प्रसिद्धानि । विषयाश्च भोग्यपदार्था निरूपिताः प्रसिद्धाश्च । अत एषां निरूपणं न क्रियते ।

इति वैशेषिकसूत्रवृत्तौ सुगमायां
चतुर्थाध्याये द्वितीयमाह्निकम् ॥

अनुवर्तमाना

सिद्धान्तलक्षणजागदीशीतत्त्वालोकव्याख्या

साध्यतावच्छेदकतदितरेति ।

यद्यपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वसाध्यतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयाभावनिवेशेन महानसीयवह्न्यभावमादायाव्याप्तिवारणसंभवस्तथापि वह्निघटोभयाभावस्य सत्तासाध्यकविशिष्टसत्त्वाभावस्य च वारणासंभवेनाव्याप्त्या तत् परित्यज्य गुरुभूतमप्युभयानवच्छिन्नत्वं तद्वारणायाह ।

तथापि साध्यतावच्छेदकतदितरोभयेति

अथ किमुभयानवच्छिन्नत्वम् ? । एकावच्छिन्नत्वविशिष्टापरावच्छिन्नत्वाभावः । किं वा साध्यतावच्छेदकतदितरोभयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वाभावः । किं वा साध्यतावच्छेदकतदितरोभयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वद्वयाभावः । तत्र नाद्यः । प्रमेयवद्वान् वाच्यत्वादित्यत्र प्रमेयमात्रस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन घटत्वादेरपि साध्यतावच्छेदकत्वम् । येन रूपेण साध्यतावच्छेदकता तदनवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य तदितर पदेन विवक्षितत्वादिति वक्ष्यमाणरीत्या साध्यतावच्छेदकेतरत्वञ्चेति 'लक्षणघटकाभावीयघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां प्रमेयावच्छिन्नत्वविशिष्टतदितरावच्छिन्नत्वस्यैव सत्त्वेन तादृशप्रतियोगिताकलक्षणघटकाभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः । न चात्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकेतरावच्छिन्नत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रमेयेतरावच्छिन्नत्वे एव कल्पनीयतया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्ट साध्यतावच्छेदकेतरावच्छिन्नत्वस्य एकविशिष्टापरत्वस्य गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिति तदवच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेः । साध्यतावच्छेदकतासमानाधिकरणाधेयत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकता (साध्यतावच्छेदकनिष्ठविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता) निरूपितावच्छेदकता (साध्यतावच्छेदकत्व) निष्ठावच्छेदकतानिरूपितसामानाधिकरण्यसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकता (साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकता) निरूपिता-

सती, साध्यतावच्छेदकेतरत्वसमानाधिरणावच्छेकता (साध्यतावच्छेदकेतरनिष्ठावच्छेदकता) निरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिता (अवच्छिन्नत्वनिष्ठप्रतियोगिता) काभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिकूटत्वावच्छिन्नत्ववत्त्वमेव लक्षणघटकाभावीयप्रतियोगितायां निवेशनीयम्। तत्र विशिष्टाभावो हि घटत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नत्वाभावो न भवितुमर्हति । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनाप्रसिद्धेः । (घटत्वावच्छिन्नत्वापेक्षया घटत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नत्वस्य गुरुधर्मत्वात्) । किन्तु घटत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टपटत्वावच्छिन्नत्वाभाव एव भविष्यति । स च लक्षणघटकघटाद्यभावप्रतियोगितायां वर्तत एवेति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदके प्रमेये सत्त्वेन प्रमेयवद्वान् वाच्यत्वादित्यत्र नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वपक्षे गत्यभावात्। प्रमेयवद्वान् वाच्यत्वादित्यत्र लक्षणघटकघटाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकघटत्वरूपसाध्यतावच्छेदकप्रमेयनिष्ठावच्छेदकतासमानाधिकरणाद्यत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितघटत्वरूपप्रमेयनिष्ठावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसामानाधिकरण्यसंबन्धावच्छिन्नघटत्वरूपप्रमेयावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता सती साध्यतावच्छेदकेतरत्वसमानाधिकरणघटत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतानिष्ठा (घटत्वनिष्ठावच्छेदकत्वनिष्ठा) वच्छेदकतानिरूपितनिरूपितात्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिकूटत्वावच्छिन्नवत्त्वस्य लक्षणघटकाभावीयप्रतियोगितायामभावेन लक्षणघटकतादृशप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धया प्रमेयवद्वान् वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तेः। घटाभावप्रतियोगितायां घटत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नत्वस्य सत्वेन तदभावस्य तत्रासत्त्वात्।

यत्तु प्रकारत्वविशेष्यत्वप्रतियोगित्वादिनिष्ठत्वेन अवच्छिन्नत्वस्य बहुत्वेन एकस्यावच्छिन्नत्वसत्वस्याभावेन प्रतियोगितानिष्ठस्यैवावच्छिन्नत्वस्य हेतुसामानाधिकरणाभावप्रतियोगिताविशेषणीभूताभावप्रतियोगितया प्रवेशः। अन्यथा महानसीयवह्न्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्त्यापत्तेः । महानसीयत्ववह्नित्वावच्छिन्नत्वस्य प्रकारतानिष्ठस्य लक्षणघटकमहानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितायाम् असत्त्वेन तदभावस्य लक्षणघटकत्वापत्तेः । तथा च प्रमेयवद्वान् वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः । लक्षणघटक

प्रमेयघटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवेन घटत्वमात्रे कल्पनीयतया प्रतियोगिता-निष्ठस्य प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धया तादृशप्रतियोगितायां तदभावाप्रसिद्धेरिति । तन्न, साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकता-घटकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यानिवेशनीयतया विषयितया प्रमेयत्ववज्ज्ञानाभावप्रतियोगि-तायां साध्यतावच्छेदकत्वविशिष्टतदितरज्ञानत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितया तदभावस्य लक्षणघटकघटाभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन प्रमेयवद्वान् वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिविरहात्

न द्वितीयः । (न साध्यतावच्छेदकतदितरोभयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वाभावः) जातिमद्वान् ज्ञानत्वादित्यत्रातिव्याप्तेः । लक्षणघटकसाध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्य-तावच्छेदकयत्किञ्चिज्जाति, येन रूपेण साध्यतावच्छेदकं तदनवच्छिन्नप्रकारतावच्छेद-करूपतदितरेति वक्ष्यमाणरीत्या तदितरत्ववज्जात्यन्तरोभयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्व-स्यैव सत्त्वेन तदनिरूपितत्वस्यासत्त्वात् । साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेनाभावान्तरस्यैव लक्षणघटकत्वमिति तदीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् ।

न तृतीयः । (न साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्व, तदितरनिष्ठावच्छे-दकतानिरूपितत्वद्वयाभावः।) बह्निमान् धूमादित्यत्र महानसीयबह्न्यभावमादायाव्याप्तेः प्रतियोगिनिष्ठनानाविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकनिष्ठप्रकारतास्थले एवावच्छेदकताभेदस्य शक्तिवादादौ उक्तत्वेन महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकबह्नित्व-निष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्व, तदितरमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वद्वयासत्त्वेन-महानसीयवह्न्यभावस्य लक्षणघटकत्वापत्तेः । बह्निनिष्ठनानाविशेष्यताया अभावेन न बह्नित्वमहानसीयत्वोभयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेकताभेदः । किन्तु तादृशप्रतियोगितावच्छे-दकतात्वेनैक्यमिति चेदुच्यते ।

महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायां सावच्छिन्नत्वनिरवच्छिन्नत्वविरु-द्धधर्माध्यासेन महानसीयत्वे वह्नित्वे चावच्छेदकताभेदस्यैव प्रामाणिकतया साध्यतावच्छे-दकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्व, तदितरावच्छेदकतानिरूपितत्वद्वयाभावरूपे तृतीय-कल्पे अदोषात् । महानसीयबह्न्यभावीयप्रतियोगितायां तादृशनिरूपितत्वद्वयसत्त्वेन तद-भावस्य लक्षणाघटकत्वात् ।

केचित्तु सावच्छिन्नत्वनिरवच्छिन्नत्वोभयविरुद्धधर्माध्यासेन महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकता महानसीयत्वनिष्ठा वह्नित्वनिष्ठा च नैका, किन्तु भिन्नैव । प्रतियोगिनिष्ठनानाविशेष्यतानिरूपितप्रकारतास्थले एवावच्छेदकताभेदः न तु एकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतास्थलेऽवच्छेदकताभेदः । एवञ्च महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकता महानसीयत्ववह्नित्वोभयनिष्ठैकैव न तु नानावच्छेदकता । महानसीयवह्निनिष्ठैकैव विशेष्यता तन्निरूपितावच्छेदकतोभयनिष्ठैकैव न तु नानावच्छेदकता । सावच्छिन्नत्वनिरवच्छिन्नत्वोभयविरुद्धधर्माध्यासेन महानसीयत्वे वह्नित्वे च नैकाऽवच्छेदकता किन्तु विभिन्नैवेत्युभयमतसाधारण्यानुरोधेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वविशिष्टतदितरनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वाभावो लक्षणघटकाभावप्रतियोगितायां निवेश्यः । वैं० ; स्वसाजात्य, स्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन । एवञ्च वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसीयवह्न्यभावो न लक्षणघटकः । तदीयप्रतियोगितायां तादृशोभयसंबन्धेन वह्नित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वविशिष्टतदितरमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्यैव सत्त्वेन तदभावासत्त्वात् । भवति च घटाभावो लक्षणघटकः । तदीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वविरहेण तादृशविशिष्टाभावस्य तत्र सत्वात् । प्रमेयवद्वान् वाच्यत्वादित्यत्र नाव्याप्तिः । लक्षणघटकघटाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकप्रमेयनिष्ठसावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपित्वविरहेण साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वविशिष्ट तदितरनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वाभावस्य तत्र सत्त्वात् ।

न च वह्नित्ववद्वान् धूमादित्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाव्याप्तिः । तदीयप्रतियोगितानिरूपितसावच्छिन्नमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदक वह्नित्वनिष्ठसावच्छिन्नावच्छेदकतासामानाधिकरण्यस्य विरहेण साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वविशिष्टतदितरनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वाभावस्य तदीयप्रतियोगितायां सत्त्वादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकतायां प्रतियोगितावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षणेनादोषात् । वैं०; स्वसाजात्य स्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन । एवञ्च प्रतियोगितावच्छेदकताविशिष्टान्यसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वविशिष्टतदितरनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वा-

भाववती या लक्षणघटकाभावीया प्रतियोगिता तदनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति फलितम् । वैशिष्टयञ्चोभयत्र स्वसामानाधिकरण्य स्वसाजात्योभयसंवन्धेन । तथा च वह्नित्ववद्वान् धूमादित्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादाय नाव्याप्तिः । महानसीयत्व वह्नित्वोभयत्रैका प्रतियोगितावच्छेदकतेति पक्षे साध्यतावच्छेदकवह्नित्वनिष्ठसावच्छिन्नावच्छेदकतायां प्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयत्वनिष्ठसावच्छिन्नावच्छेदकतासाजात्यस्य स्वसामानाधिकरण्यस्य चोभयस्य सत्त्वेन प्रतियोगितावच्छेदकताविशिष्टैव साध्यतावच्छेदकता न तु तदन्या । एवं महानसीयत्व, वह्नित्वोभयनिष्ठा भिन्नैवावच्छेदकता नत्वेकेति पक्षेऽपि महानसीयवह्न्यभावमादाय न तत्राव्याप्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयत्वनिष्ठसावच्छिन्नावच्छेदकतासाजात्यस्य वह्नित्वनिष्ठसावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतायां सत्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्यस्य विरहेण साध्यतावच्छेदकता न प्रतियोगितावच्छेदकताविशिष्टा किन्तु तदन्येति महानसीयवह्न्यभावो न लक्षणघटक इति नोक्ताव्याप्तिः । अत एव (स्वसाजात्य स्वसामानाधिकरण्योभयसंवन्धेन साध्यतावच्छेदकतायां प्रतियोगितावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वनिवेशादेव) जातिमत्त्वान् घटत्वादित्यत्र हेत्वधिकरणे घटे पटसमवेतत्वविशिष्टजातिमदभावमादायाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वस्य वक्ष्यमाणस्य साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नत्वार्थकताया आवश्यकताया घटत्ववदभावस्य लक्षणाघटकत्वम् । साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरघटत्वत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य हेतुसमानाधिकरण घटत्ववदभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नत्वस्य तत्रासत्वात् । साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिरूपकाभावस्यैव सावच्छिन्नावच्छेदकतास्थले लक्षणघटकत्वात् । घटाभावीयप्रतियोगितानिरूपितसावच्छिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेः । सोऽभावो न लक्षणघटकः । सावच्छिन्नावच्छेदकताकसाध्यस्थले सावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् । प्रमेयवत्साध्यकाव्याप्त्या प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतायां महानसीयवह्न्यभावमादायाव्याप्तिं वारयितुं सावच्छिन्नत्वनिवेशस्य कर्तुमशक्यत्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति । (न च वह्नि-

मान् धूमादित्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादायाव्याप्तिवारणाय सावच्छिन्नावच्छेदकत्वा-निरूपितत्वं लक्षणघटकाभावीयप्रतियोगितायां निवेश्यम् । तथा च महानसीय-वह्न्यभावो न लक्षणघटकस्तदीयप्रतियोगितायां महानसीयत्वनिष्ठसावच्छिन्नावच्छेदकता-निरूपितत्वस्यैव सत्त्वादिति लक्षणघटकाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-तदितरोभयानवच्छिन्नत्वं न निवेश्यमिति वाच्यम् । एवं सति प्रमेयवद्वान् वाच्यत्वा-दित्यत्राव्याप्तेः । प्रतियोगितामात्रे प्रमेयावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेन तन्निष्ठावच्छे-दकतायाः प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वेन सावच्छिन्नत्वात् । हेतुसमानाधिकरणघटाभावप्रतियो-गितायां सावच्छिन्नावच्छेदकता (प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रमेयनिष्ठसावच्छिन्नावच्छेदकता) निरूपितत्वस्य सत्त्वेन तदनिरूपितत्वस्यासत्त्वाद् घटाद्यभावो न लक्षणघटक इति तादृशप्रतियोगितानिरूपकाभावस्याप्रसिद्धेः । अतो लक्षणघटकाभावीयप्रतियोगितायां सावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वं निवेश्यम् । किन्तु वह्निमान् धूमादित्यत्रमहानसीय-वह्न्यभावमादायाव्याप्तिवारणायोभयसाधारण्याय साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा वच्छेदकतानिरूपितत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकेतरनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वाभावो लक्षणघटकाभावप्रतियोगितायां निवेश्य इति वदन्ति) ।

ननु लक्षणघटकाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्न-त्वस्य निवेशेन महानसीयवह्न्यभावं वह्निघटोभयाभावञ्चादाय वह्निमान् धूमादित्यत्रा व्याप्तिवारणेऽपि साध्यतावच्छेदकेतरस्याप्रसिद्धया प्रमेयवद्वान् वाच्यत्वादित्यत्रा-व्याप्तिस्तदवस्था । तद्वारणाय साध्यतावच्छेदकेतरत्वं साध्यतावच्छेदकवृत्तिभेदप्रतियो-गित्वरूपं वाच्यम् । एवञ्च पटत्वरूपप्रमेये साध्यतावच्छेदके पटत्वं न घटत्वमिति भेदस्य सत्वेन भवति घटत्वं साध्यतावच्छेदकेतरदिति साध्यतावच्छेदकप्रमेय, तदितरघटत्वो-भयानवच्छिन्नत्वं लक्षणघटकघटाभावीयप्रतियोगितायां वर्तते तदनवच्छेदकत्वस्य साध्यता-वच्छेदके प्रमेये सत्वान्नाव्याप्तिरिति चेन्न । महानसीयवह्निभिन्नवह्निमान् धूमादित्यत्राति-व्याप्त्यापतेः । एकस्य साध्यतावच्छेदकस्य अपरसाध्यतावच्छेदकवृत्तिभेदप्रतियोगित्वेन तदि-तरत्वमिति साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतदितरोभयावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेन साध्याभावो न लक्षणघटक इत्यभावान्तरप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यताव-

वच्छेदके सत्त्वात् । महानसीयत्वं न वह्नित्वम् किं वा वह्नित्वं न महानसीयत्वमिति भेदः परस्परसाध्यतावच्छेदके वर्तते, अत इतरपदस्यान्तरार्थकत्वमभ्युपेत्याह ।

स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य वा तदितरपदेन विवक्षितत्वादिति ।

यद्यपि स्वानवच्छिन्नप्रकारताश्रयस्य तदितरत्वविवक्षणे वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निविशिष्टवह्न्यभावमादाय नाव्याप्तिः । वह्निविशिष्टवह्न्यभावप्रतियोगितायां वह्नित्वानवच्छिन्ना या द्रव्यत्वावच्छिन्ना वह्निनिष्ठा प्रकारता तदाश्रयवह्न्यवच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नत्वस्य चोभयस्यैव सत्त्वात्, तत्प्रतियोगितानिरूपकाभावस्य लक्षणाघटकत्वमिति । तथापि महानसीयवह्निमान् धूमादित्यत्रातिव्याप्तिः । साध्याभावीयप्रतियोगितायां वह्नित्वानवच्छिन्नप्रकारताश्रयमहानसीयत्वावच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकवह्नित्वस्य चोभयस्य सत्त्वेन साध्याभावो न लक्षणघटक इत्यन्याभावप्रतियोगितानवच्छदेकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् । स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकेतरत्वेन विवक्षणे तु नोक्तदोषः । साध्यतावच्छदेकानवच्छिन्ना प्रकारता न वह्निनिष्ठा न वा महानसीयनिष्ठा किन्तु घटादिनिष्ठैव तदवच्छदेकघटत्व साध्यतावच्छेदकोभयानवच्छिन्नत्वयोः साध्याभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन तन्निरूपकसाध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् ।

प्रकारतायां साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वञ्च साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितत्वम् । वै० स्वसामानाधिकरण्य स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभय संबन्धेन । तेन प्रमेयवद्वान् वाच्यत्वादित्यत्र नाव्याप्तिः । अन्यथा प्रमेयवद्वान् वाच्यत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः । साध्यतावच्छेदकेतरत्वञ्च स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वम् । तच्च घटत्वादौ वर्तते । साध्यतावच्छेदकप्रमेयानवच्छिन्नघटनिष्ठप्रकारतावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्वात् । एवञ्च साध्यतावच्छेदकप्रमेयतदितरघटत्वादिधर्मावच्छिन्नत्वोभयस्य लक्षणाघटकाभावीय प्रतियोगितायां सत्त्वेन लक्षणघटकाभावस्यैवाप्रसिद्धेः । घटत्वस्यात्र प्रमेयेतरत्वम् स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वेन बोध्यम् । स्वानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितत्वरूपत्वे तु नोक्तदोषः । स्वसामानाधिकरण्य, स्वानच्छेदकानवच्छिन्नत्वाभ्यां साध्यतावच्छेदकताविशिष्टाऽवच्छेदकता प्रमेयनिष्ठैव

तदनिरूपितत्वस्य घटनिष्ठप्रकारतायां सत्त्वेन तदवच्छेदकघटत्वस्य प्रमेयेतरत्वमिति तदुभयानवच्छिन्नत्वस्य लक्षणघटकघटाभावीयप्रतियोगितायां प्रसिद्धेः। वैशिष्टयघटक स्वसामानाधिकरण्यस्योपादानेन गुणवान् वायुत्वादित्यत्र नाव्याप्तिः। अन्यथा हेत्वधिकरणे वायौ कालिकेन गुणत्वविशिष्टं रूपं नास्तीत्यभावीया गुणत्वरूपत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताद्वयनिरूपिता प्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके गुणत्वे सत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेः। प्रतियोगिता निरवच्छिन्ना रूपत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतायां स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेन गुणत्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वेऽपि गुणत्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतासामानाधिकरण्यस्यासत्त्वेन तादृशोभयसंबन्धेन गुणत्वनिष्ठ साध्यतावच्छेदताविशिष्टत्वाभावेन तादृशोभयसंबन्धेन स्वविशिष्टत्वाभावस्य (साध्यतावच्छेदकगुणत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वाभावस्य) रूपत्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वात्। तादृशगुणत्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितरूपनिष्ठप्रकारतावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नत्वस्यैव तादृशाभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन तदुभयाभावस्यासत्त्वमिति तदभावस्य लक्षणाघटकत्वं स्वसामानाधिकरण्यस्योपादानेन भवति।

यत्तु साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितप्रकारतावच्छेदकं तदितरपदग्राह्यम्। वै० स्वसाजात्य स्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन। तन्न, समवायेन वह्निविशिष्टस्य संयोगेन साध्यतायां धूमे सद्धेतौ समवायेन वह्निविशिष्टमहानसीयविशिष्टाभावस्य हेत्वधिकरणे पर्वते सत्त्वेन तदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वमिति तत्राव्याप्तेः। साध्यतावछेदकवह्निविशिष्टत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकता सावच्छिन्नत्वेन सजातीया महानसीयविशिष्टत्वनिष्ठा स्वसमानाधिकरणा च तदनिरूपिता प्रकारता घटादिनिष्ठा तदवच्छेदकघटत्वादिनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य तदभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन तदभावस्य लक्षणघटकत्वात्। स्वानवच्छिन्नप्रकारतेत्यादेः मदुक्तसंबन्धाभ्यां साध्यतावछेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितप्रकारतेत्यर्थकरणे तु नोक्तदोषः। साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकता स्वसामानाधिकरण्य, स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयसंबन्धेन वह्निविशिष्टत्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतैव तदनिरूपितप्रकारता महानसीयविशिष्टनिष्ठा तदवच्छेदकस्य महानसीयविशिष्टत्वस्य साध्यतावच्छेदकेतरत्वमिति साध्यतावच्छेदकवह्निविशिष्टत्वतदितर-

महानसीयविशिष्टत्वोभयावच्छिन्नत्वस्यैव तदीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन तदभावस्य लक्षणाघटकत्वात् ।

नन्वेवमपि अवच्छेदकभेदेनावच्छेदकताया भेद इति नोक्तदोषः । वह्नि-विशिष्टत्वमहानसीयविशिष्टत्वनिष्ठावच्छेदकतयोरुभयोः सामानाधिकरण्याभावेन स्व-विशिष्टत्वाभावान्न तदभावो लक्षणघटक इति जातिमद्वान् भावत्वादित्यत्र लक्षणघटका-भावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकजातितदितरघटत्वादिरूपजात्युभयावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेन साध्याभावो न लक्षणघटकः । किन्तु घटवान् नास्तीत्यभाव एव लक्षणघटक-स्तदीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके जातौ सत्त्वेनातिव्याप्तिः । येन रूपेण साध्यतावच्छेदकता तदनवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्य घटत्वादिजातौ सत्त्वेन तस्याः साध्यतावच्छेदकेतरत्वादिति चेन्न । लक्षणघटकाभावीयप्रतियोगितायां साध्यता वच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितप्रकारतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपि - तत्वरूपं साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति कथनेनादोषात् । प्रकारतावच्छेदकतो वै० अवच्छेदकतायाम् , स्वसामानाधिकरण्य, स्वानवच्छेदकान-वच्छिन्नत्वोभयसंबन्धेन । तथा च साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपित प्रकारतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्व साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभया-भाववती या लक्षणघटकाभावप्रतियोगिता तन्निरूपितावच्छेदकत्वाभाववत्साध्यता वच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं हेतौ व्याप्तिरिति फलितम् । उभयत्र वै० स्व सामानाधिकरण्य स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयसंबन्धेन । तथा चावच्छेदकभेदेना वच्छेदकताभेद इति पक्षे जातिमद्वान् भावत्वादित्यत्र हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावीय प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नत्व साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेद-कत्वानिरूपिता घटवानितिज्ञानीया घटनिष्ठा तदवच्छेदकघटत्वनिष्ठावच्छेदकता विशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयाभावस्य सत्त्वेन साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः । एवमवच्छेदकभेदेन नावच्छेदकताभेद इति पक्षेऽपि जातिमद्-वान् भावत्वादित्यत्र नातिव्याप्तिः । साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदका वच्छिन्नत्व, साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितप्रकारतावच्छेदकता

विशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयाभावस्य सत्त्वेन साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् । वै० स्वसामानाधिकरण्य, स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयसंबन्धेन । जातिनिष्ठघटत्वनिष्ठावच्छेदकतयोः स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्य सत्वात् । एवं समवायेन वह्निविशिष्टवान् धूमादित्यत्र बह्निविशिष्टमहानसीयविशिष्टाभावमादाय नाव्याप्तिः । तदीय प्रयियोगितायां साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितप्रकारता महानसीयविशिष्टनिष्ठा तदवच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य, साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य च सत्त्वेन तदभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । न चावच्छेदकभेदेनावच्छेदकताया भेदाभाव इति पक्षे महानसीयवह्निमान् धूमादित्यत्र हेतुसमानाधिकरण साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकता महानसीयत्वनिष्ठा सावच्छिन्ना, बह्नित्वनिष्ठा च निरवच्छिन्ना तदनिरूपिता प्रकारता वह्नित्वविशिष्टवानितिज्ञानीया बह्नित्वविशिष्टनिष्ठा तन्निरूपितबह्नित्वनिष्ठसावच्छिन्नावच्छेदकतायां महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतासामानाधिकरण्यस्य विरहेण बह्नित्वनिष्ठनिरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकबह्नित्वत्वानवच्छिन्नत्वस्य विरहेण च साध्यतावच्छेदकतावैशिष्टयस्य विरहात् तादृशप्रकारतानिरूपितबह्नित्वनिष्ठसावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टनिरवच्छिन्ना बह्नित्वनिष्ठा अवच्छेदकता तन्निरूपितत्वस्य महानसीयबह्न्यभावीयप्रतियोगितायां सत्वेन तादृशोभयाभावस्यासत्वात् साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेनाभावान्तरमादायातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकता विशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतावैशिष्टयस्य स्वसामानाधिकरण्य, स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व, स्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसंबन्धेनावच्छेदकतायां विवक्षणेनादोषात् । वृत्तित्वञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसंबन्धेन । बह्नित्वनिष्ठसावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतायां वह्नित्वनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताया वृत्तित्वविरहेण तस्याः प्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकताविशिष्टत्वाभावात्, निरवच्छिन्नप्रकारतानवच्छेदक बह्नित्वत्वावच्छिन्नत्वस्यैव प्रकारतायां सत्वात् । तथा च साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितप्रकारतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्व, साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयाभाववती या लक्षणघटकाभावीया प्रतियोगिता तदनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं हेतौ व्याप्तिरिति फलि-

तम् । अवच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्य, स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयसंबन्धेन । अवच्छेदकतायां प्रकारतावच्छेदकतावैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्य, स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व, स्ववृत्तित्वैतत् त्रितयसंबन्धेन । वृत्तित्वञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसंबन्धेन । तादृशप्रकारतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतेत्यत्र वशिष्ट्यनियामकस्वसामानाधिकरण्यस्य निवेशात् महानसीयवह्निमान्-धूमादित्यत्र नातिव्याप्तिः । अन्यथा हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावीयप्रतियोगिताय साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितघटनिष्ठप्रकारतावच्छेदकता वह्नित्व निष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकता-निरूपितत्वस्य च सत्त्वेन तादृशोभयाभावस्यासत्वात् साध्याभावस्य लक्षणा-घटकतया घटाद्यभाव एव लक्षणघटक इति तदीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य-साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः ।

अथ कालिकेन महानसीयत्वविशिष्टं सत् समवायेन वह्नित्वविशिष्टवान् (महानसीय वह्निमान्) धूमादित्यत्राव्याप्तिः । हेत्वधिकरणे पर्वते समवायेन महानसीयत्व-विशिष्टः सन् कालिकेन वह्नित्वविशिष्टो नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्व, साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेद-कत्वानिरूपितप्रकारतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयाभावस्य सत्वेन-भवति साध्याभावो लक्षणघटक इति तदीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यता वच्छेदकेऽसत्वात् । एवं गुणत्ववद्वान् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः । हेत्वधिकरणे जलीय-परमाणौ कालिकेन गुणत्वविशिष्टं सत् समवायेन गुणत्वविशिष्टं नास्तीति प्रतीति-सिद्धाभावस्य सत्वेन तदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्वात् । नित्येषु कालिकायोगात् । नवोक्ताभावयोः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासंभव इति वाच्यम् । एवं सति समवायेन महानसीयत्ववत् समवायेन वह्नित्ववद्वान् धूमादित्यत्र साध्याभावस्य पूर्वोक्तरीत्या परिष्क्रियमाणप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेन लक्षणाघटकत्वात् । अभावा-न्तरमादायातिव्याप्त्यापत्तेः । वह्नित्वस्य स्वरूपत एव साध्यतावच्छेदकत्वेन "येन रूपेण साध्यतावच्छेकता तदनवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वविशिष्टवह्नित्वे सत्त्वेन वह्नित्वत्वविशिष्टस्य वह्नित्वस्य तदितरत्वमिति साध्यतावच्छेदकवह्नित्वाव च्छिन्नत्व, तादृशप्रकारतावच्छेदक वह्नित्वावच्छिन्नत्वयोरुभयोः प्रतियोगिव्य-

धिकरणहेतुसमानाधिकरणसाध्याभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन साध्याभावो न लक्षणघटक इत्यन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेन्न । स्वानवच्छिन्नेत्यस्य साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितत्वमर्थः । तत्रावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावैशिष्ट्यम् । स्वसामानाधिकरण्य स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसंबन्धावच्छिन्नस्ववृत्तित्व, स्वान वच्छेदकानवच्छिन्नत्व, स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वैतत्प्रसिद्धचतुष्टयसंबन्धेनोक्तौ दोषाभावात् । समवायेन महानसीयत्वविशिष्टस्य कालिकेन वह्नित्वविशिष्टस्य वह्नेरभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य विरहेण साध्यतावच्छेकताविशिष्टत्वाभावात् । कालिकेन महानसीयत्वविशिष्टः सन् समवायेन वह्नित्वविशिष्टो यत्र साध्यं तत्र समवायेन महानसीयत्वविशिष्टस्य कालिकेन वह्नित्वविशिष्टस्य वह्नेरभावमादाय नाव्याप्तिः । तदभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य, तादृशचतुष्टसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितप्रकारतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य च सत्त्वेन तादृशोभयाभावस्यासत्त्वेन तदभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । वह्नित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसमवायभिन्नकालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य, कालिकसंबन्धावच्छिन्नमहानसीयत्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकसमवायसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वेन-तादृशोभयाभावस्यासत्त्वात्, तदभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । वह्नित्वनिष्ठसाध्यातावच्छेदकतावच्छेदकसमवायभिन्नकालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य] कालिकसंबन्धावच्छिन्नमहानसीयत्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकसमवायसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य च प्रतियोगितावच्छेदकतायां सत्त्वात् । तन्निष्ठाप्रकारता तदनिरूपिता भवति ।

एवम् उक्तसाध्यकव्यभिचारिणि समवायेन महानसीयत्वविशिष्टः सन् कालिकेन वह्नित्वविशिष्टो यो वह्निस्तद्वान् धूमादित्यत्र साध्याभावप्रतियोगितायां तादृशोभयाभावसंपत्त्यर्थं प्रकारतावच्छेदकतावैशिष्ट्यमपि अवच्छेदकतायां पूर्वोक्तचतुष्टयसंबन्धेन वोध्यम् । अन्यथा साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपिता कालिकेन महानसीयत्वविशिष्टः सन् समवायेन वह्नित्वविशिष्टः तद्वान् इति ज्ञानीया प्रकारता तन्निरूपितावच्छेदकताविशिष्टासाध्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तन्निरूपितत्वस्य साध्यता-

वच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य चोभयस्य हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावीय प्रतियोगितायां सत्त्वेन तादृशोभयाभावस्यासत्त्वात् । साध्याभावो न लक्षणघटक इति घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनातिव्याप्तेः । तादृशप्रकारतावच्छेदकतायाः तादृशचतुष्टयसंबन्धेनावच्छेदकतायां वैशिष्ट्यविवक्षणे तु नोक्तदोषः । साध्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां तादृशप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तादृशप्रकारतावच्छेदकताविशिष्टत्वस्याभावात् । तादृशप्रकारतावच्छेदकता विशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य साध्याभावीयप्रतियोगितायां विरहेण तादृशोभयाभावस्य तत्र सत्वात् साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तेरिति दिक् ।

अथ यद्रूपेण साध्यतावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकतेति क्वचित्पाठः ।

यद्रूपावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकता तद्रूपानवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकोभयानवच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं हेतौ व्याप्तिरितिफलितम् ।

अथात्र महानसीयवह्निमान् धूमादित्यत्रातिव्याप्तिः । साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेनान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् । वह्नित्वस्यस्वरूपत एव साध्यतावच्छेदकत्वेन येन रूपेण साध्यतावच्छेदकता तादृशरूपानवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वत्वविशिष्टवह्नित्वे सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नत्व, तादृशप्रकारतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नत्वोभयस्य हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन तदुभयाभावस्यासत्त्वात्साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेनान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेन्न । एतस्योक्तार्थे एव तात्पर्येणादोषात् ।

तथा च साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितप्रकारतवाच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्व, साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्व भयाभाववती या हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगिता तदनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं हेतौ व्याप्तिः । उभयत्र वै; पूर्वोक्तप्रसिद्धचतुष्टयसंबन्धेन । इयं व्याप्तिः सावच्छिन्ननिरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकोभयसाधारणी । तथा चोभयस्थलीयलक्षणयोरेकोक्तिसंभवः ।

केचित्तु स्वा (साध्यतावच्छेदका) नवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकनिष्ठसावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्व, साध्यतावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयाभाववती या प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता तदनवच्छेदकसाध्यातावच्छेदकावच्छिन्न सामानाधिकरण्यं हेतौ व्याप्तिः । तथा च महानसीयवह्निमान् धूमादित्यत्र नातिव्याप्तिः लक्षणघटकाभावीयप्रतियोगितायां लक्षणघटकसाध्याभावीयप्रतियोगितायां तादृशोभयाभावस्य सत्त्वेन साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् । महानसीयवह्न्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्र नाव्याप्तिः । महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितायां तदुभयस्यैव सत्त्वेन तदभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति वदन्ति ।

तदसत् । गुणत्ववद्वान् वायुत्वादित्यत्र कालिकविशेषेण स्वरूपतो रूपत्वविशिष्टस्य समवायेन गुणत्ववतः (रूपस्य) हेत्वधिकरणे वायौ अभावः, तदीयप्रतिगितायां साध्यतावच्छेदकगुणत्वावच्छिन्नरूपनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतायां सावच्छिन्नत्वविरहेण तादृशसावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्व, साध्यतावच्छेदकगुणत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयाभावस्य सत्त्वेन तन्निरूपकसाध्याभावस्य लक्षणघटकत्वेन तत्राव्याप्तेः । वस्तुतस्तु लाघवेन साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयाभाव एव साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वपदार्थो वाच्यः ; वै० प्रागुक्तचतुष्टयसंबन्धेन । (स्वसामानाधिकरण्य, स्ववृत्तित्व, स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व, स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वैतत्प्रसिद्धचतुष्टयसंबन्धेन । वृत्तित्वञ्च । स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसंबन्धेन) इति । अथ साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यसमवायनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य समवायावच्छिन्नवह्न्यभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन तस्य लक्षणघटकतया साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशो वक्ष्यमाणो व्यर्थः । साध्यतानिरूपितावच्छेदकतात्वस्य धर्मसंसर्गनिष्ठावच्छेदकतासाधारणस्य प्रवेशात् संसर्गतायां (संसर्गतावच्छेदकतायाम्) तादृशावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वासंभवेनातिव्याप्त्यप्रसक्तेः । विशिष्टान्यावच्छेदकतायांसंबन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशे प्रयोजनाभावात् । एवञ्च स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वं स्वानवच्छेदकानविच्छन्नत्वरूपं वाच्यम् । अन्यथा अतिव्याप्तेः । न च समवायस्यापि परंपरं । साध्यतावच्छेदकत्वमेवेति वाच्यम् । महानसीयकालीनवह्निमान् धूमादित्यत्र-

महानसीयवह्न्यभावमादायाव्याप्तेस्साक्षात्साध्यतानिरूपितत्वस्यैव प्रवेश्यत्वात्। न चतत्र कालीनत्वरूपं साध्यतावच्छेदकम् अनवच्छेदकं तादृशप्रतियोगिताया इति नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। घटवृत्तिरूपविशिष्टस्य संयोगेन साध्यतायां तद्भूतलत्वे रूपवद् घटवृत्यभावमादायाव्याप्तेः। घटावृत्तितात्वेन घटवृत्तिमात्रस्य परम्परावच्छेदकत्वात्। एवञ्च विशिष्टान्यावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि साक्षादेव ग्राह्यम्। अन्यथामहानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमत्साध्यकव्यभिचारिणि अतिव्याप्तिरिति चेन्न। संयोगिनः कालिकेन साध्यतायां स्पन्दत्वे हेतौ संयोगिनः संयोगेनाभावमादायाव्याप्तेर्वारणाय साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेश्यत्वात्।

साध्यतानिरूपितावच्छेदकत्वस्य धर्मसंसर्गनिष्ठावच्छेदकतासाधारण्ये संसर्गनिष्ठावच्छेदकतायाः संबन्धानवच्छिन्नत्वेन धर्मनिष्ठावच्छेदकतायाः संबन्धावच्छिन्नत्वेन च स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य संबन्धनिष्ठावच्छेदकतायां विरहेण संबन्धनिष्ठावच्छेदकतासाध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यैव भवति तन्निरूपितत्वस्यैव साध्याभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन तन्निरूपकसाध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेन धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः स्यात् तद्वारणाय स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य स्वानवच्छेदकसंबन्धानवच्छिन्नत्वरूपोऽर्थो बोध्य इति। एवञ्च साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदत्वानिरूपितत्वमित्यत्र अन्यावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि साक्षादेव ग्राह्यम्।

अन्यथा महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमद्वान् धूमादित्यत्रातिव्याप्तेः। साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतया साक्षान्निरूपितजातिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टान्यमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतायां परम्परानिरूपितत्वस्य, साध्यतावच्छेदकजातिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य चोभयस्य सत्त्वेन तदुभयाभावस्य तत्र विरहेण साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वापत्तेः। साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकतायां साक्षान्निरूपितत्वस्य लक्षणघटकाभावीयप्रतियोगि तायां विवक्षणे तु नोक्तदोषः। महानसीयत्वनिष्ठया साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वान्ययाऽवच्छेदकतया साक्षान्निरूपितत्वस्य साध्याभावीयप्रतियोगितायामसत्वेन तादृशोभयाभावस्य सत्त्वात्। साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तेरिति चेन्न। संयोगिनः कालिकेन साध्ये स्पन्दत्वे

हेतौ कालिकेन कालः संयोगिमान् स्पन्दत्वादित्यत्र हेत्वधिकरणे संयोगेन संयोगिनोऽभावमादायाव्याप्तेर्वारणाय लक्षणघटकाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्याऽवश्यकत्वात् । अन्यथा तादृशसाध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकतानिरूपितत्वस्यासत्त्वेन तादृशोभयाभावस्य सत्त्वात् साध्याभावो भवति लक्षणघटक इति तत्राव्याप्त्यापत्तेः । लक्षणघटकाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे तु न दोषः । तत्र तदसत्त्वात् ।

यत्तु अवच्छेदकभेदेनावच्छेदकताया भेदे सत्त्व. द्रव्यत्व. निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वसंभवेन वह्निमान् धूमादित्यत्र हेत्वधिकरणे पर्वते महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमदभावमादाय नाव्याप्तिः । तदभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यसत्त्वद्रव्यत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य सत्त्वेन तादृशोभयाभावस्यासत्त्वात् । तदभावो न लक्षणघटक इत्यव्याप्त्यभावेन निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशो व्यर्थ इति तत्तुच्छम् । महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्ववदभावमादाय वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तेर्वारणाय निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकतायां निरवच्छित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यघटत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य (साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य) चोभयस्य साध्याभावीयप्रतियोगितायामसत्त्वेन तादृशोभयाभावस्य सत्वात् भवति साध्याभावो लक्षणघटक इति तदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्वेन तत्राव्याप्त्यापत्तेः । प्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायाः सावच्छिन्नत्वेन निरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वाभावेन तादृशाभावस्य न लक्षणघटकत्वमिति तत्राव्याप्त्यभावोपपत्तेः । अवच्छेदकतादेरवच्छेदकरूपतायामेवावच्छेदकभेदेनावच्छेदकताया भेदः संम्भवति । तस्य चासिद्धान्ततया यथाश्रुतेऽपि निर्वाहसंभवाच्चेति । महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमदभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतानिरूपितत्व, साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयाभावस्य सत्त्वेन तदभावमादाय वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिवारणाय निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकतायां

निरवच्छिन्नत्वनिवेश आवश्यकः । जातिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां वह्नित्वनिष्ठ-साध्यतावच्छेदकताभेदस्याभावेन तस्याः साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वाभावात् तादृशाभावमादाय तत्राव्याप्तिवारणाय लक्षणघटकाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां-निरवच्छिन्नत्वनिवेशः सार्थकः । तथा च सोऽभावो न लक्षणघटकः । तस्य निरवच्छि-न्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वाभावादिति दिक् ।

अथ साध्यवद्वृत्त्यभावीयत्व, साध्यतावच्छेदकतात्वानच्छिन्नत्वोभयाभाव एव लक्षणाघटकाभावीयप्रतियोगितायां विशेषणमस्तु । अलं तत्र साध्यतावच्छेदकतदितरो-भयानवच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशेन । एवञ्च प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यता-वच्छेदकतावटकसंबन्धावच्छिन्नत्वम्, प्रतियोगितायां निरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरू-पकत्वम् साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वञ्च न निवेश्यम्, प्रयोजनाभावात् ।

वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमदभावम् विषयितया वह्नित्वविशिष्टाभावम् समवायेन वह्न्यभावञ्चादाय नाव्याप्तिः । तदीयप्रतियोगितायां तदुभयाभावासत्त्वेन तदभावानां लक्षणाघटकत्वात् । धूमवान् वह्नेरित्यत्र नाति-व्याप्तिः । तादृशोभयाभावस्य साध्याभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् । साध्यतावच्छेदकत्वाभावमादाय सद्धेतौ लक्षणसमन्वयः । प्रतियोगि-वैयधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन बोध्यम् । तेन महानसीयवह्निशून्यकाला-वच्छेदेन पर्वते कालिकेन महानसीयवह्न्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्र नाव्याप्तिः । महानसे वह्निकालावच्छेदेन पर्वते कालिकेन तदभावस्य वृत्तित्वेन प्रतियोगिसामाना-धिकरण्यमिति तदभावीयप्रतियोगितायां साध्यवद्वृत्त्यभावीयत्व साध्यतावच्छेदकता-त्वानवच्छिन्नत्वोभयस्य सत्त्वेन तदुभयाभावो न वर्तते इति तदभावस्य न लक्षण-घटकतेति । न वा स्वरूपावैयत्वान्यतरसंबन्धेन वह्निसाध्यके तादात्म्येन वह्नित्वहेतुके वह्नित्वं तादृशान्यतरसंबन्धेन वह्निमत् तादात्म्येन वह्नित्वादित्यत्र येन केनापि संबन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदकस्वरूपसंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधि-करण्येन प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावादव्याप्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकताभेदस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्येन न दोषः । तादात्म्यसंबन्धाव-च्छिन्नप्रतियोतावच्छेदगिकत्वाभाववति साध्यतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकस्वरूपसंबन्धेन

प्रतियोगिनः साध्यतावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसंबन्धेन तत्रासत्त्वात्, भवति सोऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणः। व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिवारणाय साध्यवद्वृत्त्यभावीयत्वस्य सद्धेतौ साध्यतावच्छेदकत्वाभावं ग्रहीतुं साध्यतावच्छेदकतात्वानवच्छिन्नत्वस्य च लक्षणघटकाभावप्रतियोगितायां निवेशः। न चावच्छेदकताया अवच्छेदकस्वरूपत्वनये तादात्म्येन प्रमेयविशिष्टस्य तादात्म्येन साध्यतायां घटत्वविशिष्टे घटत्वे वा प्रमेयावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितावच्छेदकत्वे वा सद्धेतौ साध्यतानिरूपितावच्छेदकत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धमात्रेणैव तादात्म्यादिना स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेन तस्य लक्षणाघटकत्वम्। व्यधिकरणसंबन्धेन साध्याभावस्य साध्यवद्वृत्तित्वञ्चेति लक्षणघटकाभावीयप्रतियोगितायां साध्यवद्वृत्त्यभावीयत्व साध्यतावच्छेदकतात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभावः, तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं हेतौ व्याप्तिरित्यत्राव्याप्तिः। प्रमेयत्वावच्छिन्नायाः प्रमेयावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकप्रमेयरूपतया केवलान्वयित्वमिति तस्य सर्वत्र वृत्तित्वेन साध्यतावच्छेदकत्वाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकतात्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकत्वाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे प्रयोजनविरहेण हेतुसमानाधिकरणस्य विषयितया साध्यतावच्छेदकतात्वविशिष्टाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्येन लक्षणघटकत्वमिति तत्राव्याप्त्यभावोपपत्तेः। तथा हि प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणविषयित्वसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यतावच्छेदकत्वाभावीयप्रतियोगितायां साध्यवद्वृत्त्यभावीयत्व साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य सत्त्वेन तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके प्रमेये सत्त्वेन तत्राव्याप्त्यभावोपपत्तेः। हेतुसमानाधिकरणाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकतात्वविषयकज्ञानसामानाधिकरण्याभावेन तदभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य सत्त्वात्

एवं घटः स्व(पट) वृत्तिभेदीयघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन पटवान् घटत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यविरहेऽपि

प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्येन पूर्वोक्तदिशा प्रतियोगिवैयधिकरण्यसंभवात् ।

केचित्तु प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितायां साध्यवद्-वृत्त्यभावीयत्व, साध्यतावच्छेदकतात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभावः, तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य व्याप्तिरित्यत्र हेत्वधिकरणे द्रव्ये स्वरूप-संबन्धेन गुणाभावो नास्तीति प्रतीतिसिद्धगुणाभावाभावम्, संयोगसमवायाभ्यां हेत्वधिकरणे द्रव्ये गुणाधिकरणत्वात्मकाभावञ्चादाय गुणाधिकरणत्वरूपमभावञ्चादाय अभाववान् वाच्यत्वादित्यत्र स्वरूपसंयोगसमवायैः प्रत्येकं साध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यात् अव्याप्त्या एवं समवायेन घटत्वाभावस्य कालिकेन योऽभावः तस्य स्वरूपसबन्धेन साध्यतायां वाच्यत्वे घटत्वाभावाभाववान् वाच्यत्वादित्यत्रव्यभिचारिणि घटत्वा-भावातिरिक्तस्य साध्याभावस्य स्वरूपेणात्मनि वृत्तित्वात् प्रतियोगिसामानाधिक-रण्यमिति अभावान्तरस्यैव लक्षणघटकत्वादतिव्याप्त्या, एवं स्वरूपसमवायसंयोगा-न्यतमेन उक्तसाध्यकसद्धेतौ स्वरूपेण घटत्वात्यन्ताभावाभाववान् आत्मत्वादित्यत्र साध्यवत्ताबुद्धिविरोधिताघटककालिकसंबन्धेन साध्यवदात्मवृत्तित्वाप्रसिद्धया, एवं जात्यभाववान् सामान्यत्वादित्यत्र, (समवायत्वादित्यत्र वा) साध्यवन्निरूपितसामवाय-संबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्याप्रसिद्धया चाव्याप्त्या, साध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटक संबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य च शिवशितुमशक्यतया, स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिता-घटकसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वं वाच्यमिति जात्यभावाभावरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितघटकसम्वायेन साध्यवद्वृत्तित्वाप्रसिद्धया अभावान्तर-मादाय जात्यभाववान् वाच्यत्वादित्यत्रातिव्याप्तिरिति वदन्ति । तदसत् । यत्किञ्चित्साध्यवन्निरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववत् स्वप्रतियोगिमत्ता-ग्रहविरोधिताघटकसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वानिरूपकत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावे विवक्षितत्वात् । तथा च यत्किञ्चित्साध्यवन्निरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्न वृत्तित्वा-भाववान् स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वानिरूपको यो हेतुसमानाधिकरणाभावः, तदीयप्रतियोगितायां साध्यवद्वृत्त्यभावीयत्व, साध्यतावच्छेदकतात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभावः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यता-वच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं हेतौ व्याप्तिरिति फलितम् । एवञ्च

अभाववान् वाच्यत्वादित्यत्र गुणाभावाभावरूपे साध्याभावे गुणे यत्किञ्चित्साध्यवद्-द्रव्यनिरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिता-घटकसमवायसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकत्वस्य च सत्वेन (तादृशविशेषण-विशिष्टतादृशनिरूपकत्वस्यैव सत्वेन) तादृशनिरूपकत्वाभावस्य गुणाभावाभावे गुणेऽसत्वात् साध्याभावमादाय न तत्राव्याप्तिः। स्वरूपसंयोगसमवायान्यतम संबन्धावच्छिन्नघटत्वाभावस्य यः कालिकेनाभावस्तस्य स्वरूपेण साध्यतायां घटत्वा-भावाभाववान् वाच्यत्वादित्यत्र नातिव्याप्तिः। घटत्वाभावरूपे साध्याभावे यत्किञ्चित्साध्यवदात्मनिरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य सत्वेन तादृशवृत्ति-त्वाभावस्यासत्वमिति स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटककालिकसंबन्धावच्छिन्न-जन्यनिष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वस्य सत्वेऽपि विशेषणाभावप्रयुक्तस्य तादृशनिरूपक-त्वाभावस्य तत्र सत्वेन साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात।

तादृशघटत्वाभाववान् (स्वरूपसंयोगसमवायान्यतमसंबन्धावच्छिन्नघटत्वात्यन्ता-भावस्य यः कालिकेनाभावास्यस्य स्वरूपेण साध्यतायाम्) आत्मत्वे हेतौ अयमात्मा घटत्वात्यन्ताभावाभाववान् आत्मत्वादित्यत्र नाव्याप्तिः। घटत्वाभावाभावाभावरूपे साध्याभावे घटत्वाभावरूपेऽपि यत्किञ्चित्साध्यवदात्मनिरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्न-वृत्तित्वस्य स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटककालिकसंबन्धावच्छिन्नजन्यनिष्ठाधिकर-णतानिरूपकत्वस्य च सत्त्वेन तत्र तादृशविशेषणविशिष्टनिरूपकत्वाभावस्यासत्त्वात् प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावो न लक्षणघटकः किन्तु अभावान्तर एवेति - तदीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात्। तादृशघटत्वाभावस्य यः कालिकेनाभावः तस्य यः स्वरूपेणाभावः स लाघवेन प्रथमाभावरूप एव स्वीकार्यः। नातिरिक्तः। तदीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धः स्वरूप इव समवायादिरपि प्रथमाभाव-तृतीयाभावयोरैक्यात्।

एवं जात्यभाववान् सामान्यत्वात् समवायत्वाद्वेत्यत्र नाव्याप्तिः। प्रतियोगि व्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणजात्यभावाभावाभावस्य घटत्वाद्यभावरूपत्वेन तत्र साध्य-वत्सामान्यादिनिरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य, स्वप्रतियोगि (जात्यभावरूप-

प्रतियोगि) मत्ताग्रहविरोविताघटकसमवायसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वानिरूपकत्वस्य च सत्त्वेन तादृशोभयत्वस्यैव सत्त्वात् तस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि स्वरूपेण साध्यतावच्छेदकताात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय लक्षणं संगच्छते ।

वह्निमान् धूमादित्यत्र लक्षणघटकघटाभावे विशेपणाभावप्रयुक्ततादृशविशिष्टाभावस्य सत्त्वेन तस्य लक्षणघटकत्वम् ।

वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहेत्यत्र स्वपदं न लक्षणघटकाभावपरम् । किन्तु साध्यवद् वृत्त्यभावपरम् । एवञ्च यथाश्रुते (स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वमभावस्येति कथनेऽपि) एव हि न दोषस्य संभवः । साध्यवद्वृत्त्यभाव प्रतियोगिमताग्रहविरोधिताघटकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्यात्र प्रसिद्धेः । सामान्याभाववान् सामन्यत्वादित्यत्र हेत्वधिकरणवृत्तिप्रतियोगिव्यधिकरणघटाभावप्रतियोगितायां लक्षणघटकाभावप्रतियोगिघटवत्ताबुद्धिविरोधिताघटकस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं साध्यवज्जातिनिष्ठघटाभावे वर्तते । तथा च साध्यवद्वृत्यभावीयत्वस्य सत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकतात्वानवच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वेन तादृशोभयाभावस्यासत्त्वाद् घटाभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयः । साध्यतावच्छेदकत्वाभावे साध्यवद्वृत्तित्वेऽपि साध्यतावच्छेदकतात्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन तदीयप्रतितोगितायां साध्यवद्वृत्यभावीयत्वस्य सत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकतात्वानवच्छिन्नत्वाभावेन तादृशोभयाभावो वर्तते इति तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् ।

यत्तु साध्यवद्वृत्यभावीयत्व, साध्यतावच्छेदकतात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववती या प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावीया प्रतियोगिता तदनवच्छेदक साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं हेतौ व्याप्तिरित्यत्र अभावे प्रतियोगियवैयधिकरण्यं न निवेश्यम् । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र साध्याभावीयप्रतियोगितायां तादृशोमयत्वस्यैव सत्त्वेन तादृशोभयाभावास्यासत्वात् साध्याभावो न लक्षणघटक इति । एवं वह्निमान् धूमादित्यत्र तत्तद्व्यक्त्यभावीयप्रतियोगितायां तदुभयस्यैव सत्वेन तदुभयाभावस्यासत्वमिति तत्तद्व्यक्त्यभावस्य लक्षणाघटकत्वेनानवच्छेदककत्वानु-

सरणं न कर्तव्यम् । तथा च साध्यवद्वृत्त्यभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकतात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववती या हेतुसमानाधिकरणाभावीया प्रतियोगिता तच्छून्यसाध्यसमानाधिकरण्यं हेतौ व्याप्तिरिति ।

तत् तुच्छम् । तद्वत्ताबुद्धिं प्रति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टतत्तदभाववत्तानिश्चयो विरोधीति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकत्वपक्षेऽपि स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसंबन्धेन शुद्धस्वरूपेण समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगाभावस्य साध्यवद्वृत्तितया तदीयप्रतियोगितायां तदुभयाभावस्यासत्त्वेन संयोगाभावो न लक्षणघटक इति संयोगी सत्त्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकत्वाभावमादायातिव्याप्तिवारणायानिरवच्छिन्नत्वविशिष्टतादृशस्वरूपेणैव साध्यवद्वृत्तित्वमभावे विवक्षणीयमिति कपिसंयोगाभावस्य तेन निरवच्छिन्नस्वरूपेण साध्यवद्वृत्तित्वाभावात् । तादृशोभयाभावस्य तदीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन साध्याभावो लक्षणघटक इति तत्राव्याप्तिवारणाय लक्षणघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेश्यम् । न च संयोगी सत्त्वादित्यत्र हेत्वधिकरणे गुणे गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिः । तदीयप्रतियोगित्वस्य साध्ये सत्त्वात् । संयोगरूपसाध्यवति वृक्षे गुणावृत्तिनो द्रव्यत्वस्य संयोगस्य च सत्त्वेन न तदभावस्य साध्यवद् वृत्तित्वमिति तदुभयाभावस्य गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वेन तदभावस्य लक्षणघटकत्वात् संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिविरहेण निरवच्छिन्नविशेषणं तादृशस्वरूपसंबन्धे न देयमिति वाच्यम् । संबन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य (हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य, एवं तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नस्य चानिवेशे) अविशेषणत्वे स्ववृत्तिभेदीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितास्वरूपान्यतरसंबन्धेन (अत्र स्वपदं साध्यतावच्छेदकतात्वपरम्) साध्यतावच्छेदकतात्वविशिष्टवह्नेः समवायेनाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तेः । तदीयप्रतियोगितायां तदुभयाभावस्य सत्त्वेन तत्प्रतियोगिताशून्यत्वस्य साध्येऽसत्त्वात् । अतस्तत्राव्याप्तिवारणायानवच्छेदकत्वानुसरणस्यावश्यकतया गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादाय संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिवारणासंभवात् । तदीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् । यदि च हेत्वधिकरणे गुणे

स्व (संयोग) वृत्तिसंयोगत्वाश्रयाश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादाय संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिवारणं संभवति । तदीयप्रतियोगितायाः साध्ये सत्त्वात् । तत्रातिव्याप्तिवारणायानवच्छेदकत्वानुसरणं न कर्तव्यम् । सोऽभावो न साध्यवति वृक्षे वर्तते स्ववृत्तिसंयोगत्वाश्रयाश्रयत्वसंबन्धेन संयोगस्य व्याप्यवृत्तितया स्वाधिकरणे स्वाभावस्यासत्त्वात् । तदा सबन्धविशेषेण लक्षणघटकाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य वाच्यतया यथासन्निवेशे न प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य वैयर्थ्यमिति गृहाण । अयं भावः । संयोगी सत्त्वादित्यत्र साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यवद्वृत्त्यभावीयत्व, साध्यतावच्छेदकतात्वानवाच्छिन्नत्वोभयसत्त्वेन साध्याभावो न लक्षणघटक इति तत्रातिव्याप्तिवारणाय निरवच्छिन्नस्वरूपेण साध्यवद्वृत्तित्वमभावे वाच्यम् । तथा सति साध्याभावमादाय कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र व्याप्तिवारणाय लक्षणघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेश्यमिति ।

एतेन संयोगसाध्यकव्यभिचारिणि संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसंबन्धस्य (स्वरूपसंबन्धस्य) निरवच्छिन्नत्वविशेषणत्वे तद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावैतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावान्यतरस्य निरवच्छिन्न स्वरूपेण साध्यतायां वृक्षत्वे सद्धेतौ प्रत्येकाभावमादायाव्याप्तिवारणायानवच्छेदकत्वानुसरणम्, सति च तस्मिन् (अनवच्छेदकत्वानुसरणे) संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय तादृगस्वरूपसम्बन्धे निरवच्छिन्नत्वविशेषणमिति परस्पराश्रयोऽपि अपास्तः । यथा सन्निवेशे प्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशस्य न वैयर्थ्यमिति कथनेनापास्तः । साध्यवद् वृत्त्यभावीयत्वञ्च साध्यवन्निरूपितवृत्तितावच्छेदकानुयोगिताविशिष्टत्वं वाच्यम् । तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । अन्यथा हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यवद् (गुण) वृत्त्यभावीयत्वस्य, साध्यतावच्छेदकतात्वानवच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वेन तदुभयाभावस्यासत्त्वात् । साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेन साध्यतावच्छेदकत्वाभावमादाय तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः । वै० स्वनिरूपितत्व, स्वनिष्ठानुयोगितानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन । एतदुक्तौ च नोक्तदोषः । साध्यवद्गुणनिरूपित वृत्तितावच्छेदकानुयोगित्वं न विशिष्टसत्ताभावाभावत्वं किन्तु शुद्धसत्ताभावाभावत्वमेव तन्निरूपितत्वस्य साध्याभावीयप्रतियोगितायामसत्त्वेन तादृशोभयाभावस्य तत्र

सत्त्वात् साध्याभावो लक्षणघटक इति तदीयप्रयोगितावच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् । स्वनिष्ठानुयोगित्वानिरूपितत्वकथनेन संयोगसंबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वा-भावभिन्नं वाच्यत्वादित्यत्र नातिव्याप्तिः । हेतुविकरणवृत्तिसंयोगसंबन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकवाच्यत्वाभावभेदरूपसाध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यवद्घटादि निरूपितवृत्तितावच्छेदकसंयोगसंबन्धावछिन्नवाच्यत्वाभावनिरूपितत्व, तन्निष्ठानुयो-गितानिरूपितत्वयोः सत्त्वेन तन्निष्ठानुयोगित्वानिरूपितत्वस्यासत्त्वात् । साध्य-वन्निरूपितवृत्तितावच्छेदकानुयोगिताविशिष्टत्वरूपसाध्यवद्वृत्त्यभावीयत्वस्यासत्त्वेन साध्यवद्वृत्त्यभावीयत्व, साध्यतावच्छेदकतात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभावस्य तत्र सत्त्वात् । तन्निरूपकसाध्याभावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तेः । भेदाभावस्य प्रतियो-गितावच्छेदकरूपत्वेन संयोगसंम्बन्धावछिन्नवाच्यत्वाभावभेदाभावस्य संयोगसंबन्धा वच्छिन्नवाच्यत्वाभावरूपत्वम् । तस्य च साध्यवन्निरूपिता या साध्यनिष्ठा वृत्तिता तदवच्छेदकत्वमपि तत्र वर्तते । अभावस्यानुयोगिताविशेषत्वात् अनुयोगित्वरूपत्व-मिति चेन्मैवम् । अवच्छेदकतावान् वाच्यत्वादित्यत्र हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-योगितायां संबन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्यानिवेशेन संयोगेन साध्याभावमादायाव्याप्तेः । साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतात्वानवच्छिन्नत्वाभावेन तादृशोभया-भावो वर्तते । भवति च साध्याभावो लक्षणघटकस्तदीयप्रतियोगिताशून्यत्वस्य साध्येऽ-सत्त्वेन साध्यतावच्छेदके तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यासत्त्वात् । अवच्छेदकता-वान् वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं वक्तव्यम् । तथा च नोक्तदोषः । साध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकस्वरूपसंबन्धेन प्रति-योगिसामानाधिकरण्येनान्याभावमादाय लक्षणसमन्वय इति ।

कलिवर्ज्य–ऐतिहासिक मूल्यांकन

डॉ० रणजीत सिंह

ऋग्वेद के मंत्रों में युग शब्द का जो भी अर्थ हो किन्तु वहाँ कृत, त्रेता, द्वापर एवं कलि नामक विख्यात युगों के नाम नहीं प्राप्त होते हैं। इस वेद में कलि शब्द का अर्थ कदाचित् द्यूत में पासे के बीजों का सुव्यवस्थित उत्क्षेपण (फेंकने के अर्थ में) है [1]। अथर्ववेद में कृत का यही अर्थ प्रयुक्त है। [2] इसी वेद में कलि का अर्थ पासे फेंकने से है। [3] कृत, त्रेता, द्वापर एवं "आस्कन्द" शब्द संहिताओं और शतपथब्राह्मण में प्रयुक्त हुए हैं। [4] तैत्तिरीयब्राह्मण में "आस्कन्द" के स्थान पर कलि शब्द आया है। [5]

उपर्युक्त ग्रन्थों में सभी स्थानों में कृत और अन्य तीन शब्द द्यूत में पासे फेंकने के अर्थ में प्रयुक्त हुए हैं। तैत्तिरीयब्राह्मण [6] में चार स्तोम (त्रिवृत, पंचदश, सप्तदश एवं एकविंश) कृत हैं और पाँच कलि है, ऐसा वर्णित है। इससे स्पष्ट है कि कृत चार वार या चार के गुने के अर्थ में लिया जाता था, जब चार के भाग देने पर एक शेष रहता था।

●१०५ सी०, अलोपीबाग, इलाहाबाद

१—ऋग्वेद, १०।३४।६; १०।४३।५।

२—अथर्ववेद, ७।५२।२, ५,६।

३—वही, ७।११४।१।

४—तैत्ति० सं०, ४।३।३;
वाज० सं०, ३०।१८; ४;
शत० ब्रा०, १३।६।२।९–१०।

५—तैत्ति० ब्रा०, ३।४।१६।
द्रष्टव्य, जे० डी० एम० डेरेट, रिलीजन ला एण्ड स्टेट इन इंडिया, लन्दन, १९६८, पृ० ८८–९; २०७।

६—तैत्ति० ब्रा०, १।५।११।

ऐतरेयब्राह्मण[1] में कृत एवं अन्य तीन शब्दों का प्रयोग किया गया है। सोया हुआ व्यक्ति कलि है, उठने के लिए सन्नद्ध होते समय वह द्वापर हो जाता है, जब उठता है तो त्रेता और जब इधर-उधर चलने लगता है तो कृत हो जाता है।

शतपथब्राह्मण[2] में कलि को "अभिभू" (हराने वाला) बताया गया है एवं इस प्रकार निर्देशित है कि कलि, उस पाँच का उदाहरण है, जो दूसरों को पराजित करता है। यही अर्थ छान्दोग्योपनिषद् और मुण्डकोपनिषद् में भी लिया गया है।[3] इससे स्पष्ट है कि वैदिक साहित्य के अन्तिम चरणों (उपनिषदों) तक कृत, त्रेता एवं कलि द्यूत-क्रीड़ा में पासा फेंकने के अर्थ में लिये जाते थे और यह संदेहात्मक है कि वे शब्द विश्व के विभिन्न युगों के द्योतक थे। यही नहीं, महाभारत में भी कृत और द्वापर शब्द उसी अर्थ में प्रयुक्त हैं।[4] ब्यूलर का मत है "गौतम के काल में कलि निश्चित अवधि के लिए नहीं प्रयुक्त है; अपितु समय अच्छा (सुख-सुविधा पूर्ण) रहने पर दूसरे नाम से कहते थे और जब समय अच्छा नहीं रहता था, तब उसे कलि नाम से पुकारते थे,,।[5] गौतम धर्मसूत्र तथा आपस्तम्बधर्मसूत्र में काल-अवधारणा में विशेष परिवर्तन परिलक्षित नही होता है। इससे स्पष्ट है कि प्रारंभिक धर्मसूत्रों के समय में भी युगसंबंधी सिद्धान्त का पूर्ण विकास नहीं हुआ था।

महाभारत, स्मृतियों एवं पुराणों से पता लगता है आदिकाल में आदर्श समाज की स्थापना थी, जो क्रमशः कालान्तर में अपेक्षा कृत अवनति को प्राप्त हो गया तथा

१—ऐ० ब्रा०, ३३।३।
तु० की०, डा० काणे,पी० वी०, हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र, जिल्द ३, पृ० ६८७-६८, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० १६६। राबर्ट लिंगत का लेख—टाइम एण्ड धर्म आन मनु, १,८५-८६।
इंडियन सोशियालाजी, भाग ६ (१९६२) में प्रकाशित, पृ० ७–१६।

२—शत० ब्रा०, ५।४।४।६।

३—छान्दो० उ०, ४।१।४।

४—महा० विराटपर्व, ५०।२४।

५—ब्यूलर द्वारा उद्धृत बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० १६७।

मानव की नैतिकताओं, स्वास्थ्य एवं जीवन-दीर्घता में क्रमशः ह्रास दृष्टिगोचर होने लगा।[1] इन ग्रन्थों में युगों के चारों नाम निर्देशित हैं एवं पुराणों में तो कलि का विशेष वर्णन है।[2]

युगसंबंधी सिद्धान्त के सीमा निर्धारण में ऐतिहासिक अभिलेख भी सहायता करते हैं। अशोक के शिलालेख (संख्या ४,५) में, जो कालसी और दो अन्य स्थानों के हैं, निम्न शब्द उल्लिखित हैं—(आव्कपं) यावत् कल्पम् तथा गिरनार वाले में (आव सम्वर कप), जिसका अर्थ है कल्प के अन्त तक जब कि संवर्त नामक बादल एवं अग्नियां उमड़ेंगी[3]। इससे स्पष्ट है कि युगों के सिद्धान्त का उदय ईसा पूर्व चौथी या तीसरी शताब्दी में हो गया था और ईसा के उपरान्त प्रथम शताब्दी के आते-आते उसका पूर्ण विकास हो गया था।

आपस्तम्बधर्मसूत्र[4] में पैतृक सम्पत्ति को संपूर्ण रूप में या अधिकांश रूप में ज्येष्ठ पुत्र को देना वर्जित है। इसी में दूसरे स्थान[5] पर कुछ अन्य लोगों के मत की

१—महा०, शान्ति पर्व, ५९।
मनु स्मृ०, १। ८१।
नारद०, १।१–२।
महा० उद्योगपर्व, १३२।१७; वही, शान्तिपर्व, २१।२९'
मनुस्मृ०, ६।३०१–२।

२—कॉर्पुस इन्स्क्रिप्सियोनुम् इंडिकारुम् जिल्द, १, पृ० ८,१०,३०–३३।

३—एपिग्राफिया इंडिका, जिल्द ८, पृ० ३६,४३।
तालुगुण्ड अभिलेख, एपि० इंडिका, जिल्द ८, पृ० ३४।
काणे, पी० वी०, धर्मशास्त्र का इतिहास, हिन्दी संस्करण, द्वितीय भाग, पृ० ९८५।

४—आप० ध० सू०, २।६।१४।६–१०।

५—वही, २०।१०।२७।२–६।

ओर संकेत करते हुए कि स्त्री विवाहित होने पर वर के संपूर्ण परिवार को प्रदान कर दी जाती है , नियोगप्रथा को भी निन्दनीय माना है। ये दोनों आचार कलिवर्ज्य में आते हैं। अपरार्क[1] ने बृहस्पति को उद्‌धृत करते हुए उन आचारों के प्रति संकेत किया है जो पहले की स्मृतियों में प्रतिपादित थे, किन्तु कलियुग में वर्जित मान लिए गये हैं, यथा नियोग एवं कुछ गौण पुत्र द्वापर एवं कलियुग में असंभव ठहरा दिये गये हैं। प्रजापति[2] के अनुसार श्राद्धों में मांस एवं मदिरा की प्राचीन प्रथा अब कलियुग में वर्जित कर दी गयी है। संस्कार विहित कुण्ड एवं गोलक पुत्र जो पहले युगों में स्वीकृत थे, कलियुग में वर्जित हैं। विश्वरूप एवं मेधातिथि ने कलिवर्ज्य के विषय में एक भी उद्धरण नहीं दिये हैं, यह विचारणीय है। मेधातिथि के अनुसार धर्म (गुण या वस्तुओं के स्वभाव) युग-युग में उसी प्रकार परिवर्तित होते हैं, जैसे—ऋतु पर ऋतु। इससे स्पष्ट है कि भाष्यकार के अनुसार एक युग में प्रचलित आचार दूसरे में निन्दनीय हैं। विज्ञानेश्वर ने कलियुग में नियोग-प्रथा, ज्येष्ठपुत्र को अधिकांश देना तथा यज्ञ में गोहत्या निन्दनीय बताया है।

स्मृतिचन्द्रिका में दीर्घकाल तक ब्रह्मचर्य तथा कमण्डलु धारण करना, सगोत्र तथा सपिण्ड विवाह करना, गोवध, नरमेध, अश्वमेध तथा मदिरापान करना द्विजातियों (ब्राह्मण, क्षत्रिय तथा वैश्य) के लिए वर्जित है। श्रीधर ने (१११५-१२०० ई०) युगधर्म के परिप्रेक्ष्य में कलिवर्ज्य का परिचय दिया है।

समयाचारिता धर्मा जातिदेशकुलोद्भवाः।
ग्रामाचाराः परिग्राह्या ये च विध्यविरोधिनः ।।१५।।
युगधर्माः परिग्राह्याः सर्वत्रैव यथोचितम्।
यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तत् ।।१६।।
द्वापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थाश्रमग्रहः ।।१७।।

१—अपरार्क, पृ० ७३६।
२—प्रजापति, १५१।
३—श्रीधर, स्मृत्यर्थसार, १५-२५, पृ० २।

दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।

समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।।१८।।

असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु ।

वृतं स्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथा ।।२०।।

अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ।

प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ।।२१।।

संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः ।

दत्तौरसेतरे वा तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।।२२।।

सत्रदीक्षा च स्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः ।

प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय संकल्पश्च सधर्मकः ।।२३।।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यंनरमेधाश्वमेधकौ ।

कलौ युगे त्विमान्धर्मान्विवर्ज्यानाहुर्मनीषिण : ।।२५।।

उसी के साथ-साथ गद्यभाग भी प्राप्त होता है । संभवतः कलिवर्ज्य के संदर्भ में यह तालिका पूर्व वर्णित संख्या की अपेक्षा अधिक लम्बी प्रतीत होती है ।[१] इसी प्रकार का उल्लेख गरुड पुराण, कलिवर्ज्यविनिर्णय, धर्मसिन्धु आदि में लिपिबद्ध है । दलपति कृत नृसिंहप्रसाद (१४९०-१५१२ ई०) में २७ प्रकार के कर्मों को वर्जन की तालिका में रखा गया है । सुविधा की दृष्टि से इन दो वर्जित कर्मों को चार श्रेणी में विभाजित किया गया है । धार्मिक कृत्य संबंधी, सामाजिक (वर्णाश्रम) संबंधी, अपवित्रता और शुद्धीकरण संबंधी तथा विधिपरक ।

१—द्रष्टव्य, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्यं, पृ० १०-११ ।

धार्मिक कृत्य यज्ञ-यागादि संबंधी वर्जित कर्म-अग्निहोत्र; त्रेतापरिग्रह; प्रजारणिपरिग्रह; लोढापरिग्रह; मुखाग्निधमन; नरमेध; अश्वमेध; राजसूय; गोमेध; अतिथि-पितर (पूर्वजों) के लिए पशुवध ; शमित्र-यागीय पशु की पुरोहित द्वारा हत्या ; यज्ञों में सुरा का प्रयोग ; सोम-विक्रय, सत्रदीक्षा ; सधर्म्मक प्रतिमा पूजा - किसी प्रतिज्ञा में देवता की उपासना आदि।

चातुर्वर्ण्य आश्रम संबंधी कर्म—दीर्घकाल तक ब्रह्मचर्य; नैष्ठिक ब्रह्मचर्य; गुरुवद् गुरुदारवृत्ति;गुरु पत्नी के साथ आचरण ; आपद्वृत्ति-आपात स्थिति से संबंधित कार्य; शूद्रपाचकता अर्थात् शूद्र द्वारा भोजन तैयार करना; उच्छिष्टापवर्जन अर्थात् उच्छिष्ट अन्न देना; प्रवासित्व-अर्थात् गृह से दूर निवास करना; दूरतीर्थ यात्रा; वानप्रस्थ; महाप्रस्थान–गमन-अर्थात् मृत्यु-यात्रा; सन्यास या संसार त्यागने की भावना; सर्व्ववर्ण-भिक्षा-अर्थात् सभी वर्णों या जातियों से भिक्षा-याचना; यत्रसायंगृहस्थत्व-अर्थात् रात्रि आने पर जहाँ हो, वहीं रुक जाना।

धार्मिक कृत्य अशौच से संबंधित कर्म—गोतृप्तिशिष्टपयसाचमनम्, नवोदकेदशाहम्, अघसंकोचनं पापिसंसर्गदोषः; स्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः, शोधितासवर्णादुष्टसंस्पर्शः, बलात् कृतासंसर्ग, गुरुस्त्रीत्याग।

१- बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० १४,

काणे, पी. वी., हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र, जिल्द ३, पृ० ९२७-६८।

विधिपरक कार्यों का वर्जन—पितापुत्रविरोधेसाक्षिदण्ड : –पिता पुत्र के वाद में गवाही देने वाले को दण्ड; आततायिब्राह्मणवधः—दुष्टब्राह्मणवध; मातुलकन्याविवाह — मामा की कन्या से विवाह; असवर्ण विवाहः; अन्तर्जातीय विवाह; नियोग, पति से दिवंगत होने पर उसके सहोदर से समागम कराना। विधवाविवाह, पति के दिवंगत होने पर पत्नी का पुनर्विवाह। दत्तौरसेतरपुत्र, विधिविहित तथा दत्तक पुत्र संबंधी समभागिता के प्रति विहित नियम, ज्येष्ठांश – पत्नी से उत्पन्न प्रथम या सब से श्रेष्ठ पुत्र को अन्य पुत्रों की अपेक्षा अधिक भाग प्रदान करना।

उपरोक्त वर्णित कार्यों को कलियुग में न करने अथवा उनसे बचने का उपाय कलिवर्ज्य के अन्तर्गत वर्णित है।

धार्मिक कृत्य संबंधी कलिवर्ज्य : सत्र–यज्ञ संबंधी कार्यों से संबंधित है। पहले कुछ यज्ञ १२ दिनों, वर्ष भर, १२ वर्षों या उससे अधिक कालों तक चलते रहते थे जिन्हें करने का अधिकार केवल ब्राह्मणों को प्रदत्त था।[२] शबर के मतानुसार सत्रों के आरम्भ कर्ता को १७ वर्षों से कम का तथा २४ वर्षों से अधिक अवस्था के न होने का विधान दिया गया है। सत्रों को करनेवालों में सभी लोग–यजमान या पुरोहित

१– तु० की०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० १४ १५।

२– जैमिनिसूत्र, ६। ६। १६-२३।

दोनों याज्ञिक (यजमान) माने जाते थे।[1] कलिवर्ज्य होने का कारण यह है कि इनमें बहुत समय धनादि लगता था और लोग परिश्रम-साध्य वैदिक यज्ञों के बदले में सरल कृत्य करना अच्छा समझने लगे थे।

यज्ञ में गोवध—प्राचीन काल में कुछ अवसरों पर गोवध होता था।[2] अग्निष्टोम की उदयनीया इष्टि के अन्त में गाय (अनुबन्ध्या) की बलि देने का विधान प्रस्तुत किया गया है। मधुपर्क में, जो किसी सम्मानित अतिथि को दिया जाता था, एक गाय को मारने की आज्ञा थी, या वह अतिथि की इच्छा के अनुसार स्वतन्त्र कर दी जाती थी।[3] तीन या चार अष्टका श्राद्धों में से किसी में एक गाय-वध की बात वर्णित है।[4] आपस्तम्बधर्मसूत्र[5] में उल्लेख है कि यदि श्राद्ध में गोमांस प्रदान किया जाय तो पितर एक वर्ष तक तृप्त रहते हैं।

कालान्तर में मांस-भक्षण निन्दनीय हो गया, गोहत्या वर्जित कर दी गयी[6]।

१– तु० की०, काणे, पी० वी०, धर्मशास्त्र का इतिहास, खंड २, अध्याय ३५, (हिन्दी संस्करण)

२– वाज० संहिता, २४।८, मैत्रा० संहिता, ३।१३।१७; १७०।६ २८।३३।

३- पार० गृ० सू०, १।३।२६-३१।

४- खादिर गृ० सू०, ३।४।१, गोभिल गृ० सू०, ३।१०।१६।

५- आप० ध० सू०, २।७।१६।२५।

६- मनु०, ३।२७१।; याज्ञ० स्म०, १।१०९। विशेष, काणे, पी० वी०, हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र, जिल्द १, भाग १, पृ० ३६, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ०२९-३३।

गोवध का कलिवर्ज्य में उल्लेख होने का कारण भारत की तत्कालीन कृषि-प्रधान व्यवस्था थी, इसके अतिरिक्त अहिंसा का सिद्धान्त भी था। बौद्धधर्म के विकास के परिणामस्वरूप भारतीय समाज में अहिंसा का अपेक्षाकृत विशेष महत्व हो रहा था[1]।

मद्यपान –वैदिककाल में पुरोहित लोग सोमपान करते थे और मदिरा का प्रयोग जन साधारण में होता था। मदिरा साधारणतः देवताओं को नहीं दी जाती थी। सोम और सुरा का भेद लोगों को मालुम था[2]। सौत्रामणी इष्टि में सुरापान के लिए ब्राह्मण की अप्राप्ति पर उस मदिरा को चीटियों के टीले पर गिरा देने का विधान है।[3] काठक[4] संहिता से ज्ञात होता है कि उस काल तक आते-आते सुरापान को ब्राह्मणों ने पापपूर्ण मान लिया था। छान्दोग्योपनिषद् में सुरापान पांच प्रकार के महापापों में वर्णित है।[5] कालान्तर में मद्यपान वर्जित किया गया है[6], किन्तु इसके पीछे वर्ण-सिद्धान्त का नियम प्राप्त होता है। ब्राह्मण के लिए यह सदैव वर्जित है[7]। कतिपय ग्रंथों में क्षत्रियों और वैश्यों के लिए आज्ञापित है।[8]

१- तु० कीं०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ३३-३४।

२- तैत्ति० सं०, २।५।१।१।, वाज सं०, १९।७। शत० ब्रा०, ५।१।५।२८।

३—श० ब्रा०, १।८।६, शबर भा०–जैमिनिसूत्र, ३।५।१४।१५।

४—काठकसंहिता, १२।१२।

५—छान्दो० उ०, ५।१०।९।

६—मनु०, ११।५४, वि० स्मृ०, ३५।१।

७—आप० ध० सू०, १।५।१७।२१; १।७।२१।८;
मनु०, ११।९५; मनु स्मृ०, ११।९३ द्विजातिवर्जित; वशिष्ठ०, १।२०।

८—महा० उद्योगपर्व, ६९।५; विष्णु स्मृ०, २२।८४, तु० की०, काणे, पी० वी०, धर्मशास्त्र का इतिहास, द्वितीय भाग, पृ० १००८-९, (हिन्दी संस्करण); बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ३७, ३९, ४२।

ब्राह्मण द्वारा सोम-विक्रय—केवल ब्राह्मण ही सोम-रस पान करते हुये बताये गये हैं जिसके लिए प्रतीकात्मक मोल-तोल होता था।[1] किन्तु कालान्तर में सोमविक्रेता ब्राह्मण को श्राद्ध में निमन्त्रण के अयोग्य बताते हुए उसके यहाँ भोजन करना वर्जन में मिलता है [2]।

अग्नि प्रज्ज्वलित करने के लिए मुंह से फूंकना—मनुस्मृति एवं ब्रह्मपुराण में मुख से अग्नि को फूंकना वर्जित है, क्योंकि ऐसा करने से थूक की बूंदों से अग्नि अपवित्र हो सकती है किन्तु हरिदत्त एवं गोभिलस्मृति में मुख से फूंक कर जलाने का भी विधान है।[3] अतः दोनों प्रक्रियाओं के प्रचलन का संकेत है।

नरमेध—तैत्तिरीयब्राह्मण में नरमेध-विधि का वर्णन है।[4] प्राचीनतम उक्तियों से यह नहीं विदित होता है कि मानव-वध होता था या सारी विधि प्रतीक मात्र है।[5] श्रौतसूत्रों से ज्ञात होता है कि अग्नि एवं सोम को पशु भेंट किये जाते थे[6]। किन्तु पुरातात्विक उत्खनन से प्राप्त प्रमाणों के आधार पर यह निर्विवाद रूप से सिद्ध है कि नर-हत्या होती थी।[7]

१—कात्या० श्रौ० सू०, ७।६।२-४; आप० श्रौ० सू०, १०।२०।१२।

२—महा० शान्ति०, १६५।७; मनु स्मृ०, ११।६०, तु० की०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ४३-४४, काणे, पी० वी०, हिस्ट्री आफ० धर्मशास्त्र, जिल्द ३, पृ० ९२७।६८।

३—हरिदत्त, आप० ध० सू०, १।५।१५।२० पर भाष्य; गो० स्मृ०, १।१३५-१३६।

४—शत० ब्रा०, ३।४।१-१९।

५—वही, ३।४।१; वाज० सं०, ३०।५।

६—आप० श्रौ० सू०, २०।१।२४; २०।२४।१६-१७।

७—प्रो० जी० आर० शर्मा, दी एक्सकवेशन्स ऐट कौशाम्बी, पृ० ८६-१३६।
तु० की०, बटुकनाथ भट्टाचार्य,। कलिवर्ज्य, पृ० २३-२४।
विशेष, काणे, पी० वी०, हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र, जिल्द ३।

अश्वमेध—वैदिक साहित्य[1] में अश्वमेध का उल्लेख मिलता है। तैत्तिरीय-संहिता[2] में उल्लेख है कि अश्वमेध यज्ञ करने वाला व्यक्ति ब्रह्म-हत्या के पाप से मुक्त हो जाता है किन्तु कालान्तर में यह वर्जित कर दिया गया।[3] ऐतिहासिक काल के कतिपय राजाओं के (ई० पू० २०० से १८ वीं शताब्दी तक) अश्वमेध करने का उल्लेख है।[4] कालान्तर में बौद्धधर्म तथा पौराणिकधर्म में अहिंसा के प्रभाव के कारण यह रोका गया है।

राजसूय—यह एक जटिल कृत्य था जो अनवरत दो वर्षों तक किया जाता था। इस यज्ञ को करने का अधिकार क्षत्रिय राजाओं को था।[5] कलिंगराज खारवेल तथा रानी नायनिका ने भी इसे संपादित किया था[6]।

---

१ – बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० २५-२६।

२—तैत्ति० सं०, ५।३।१२।२।

३—आप० गृ० सू०, २१।१।

४—गुप्त सम्राटों ने भी अश्वमेध किया था जो कुषाणों के पश्चात् बहुत दिनों बाद हुआ था, कॉर्पुस इन्स्क्रिप्तियोनुम्, जिल्द ३, नं० १२।; स्कन्दगुप्त, समुद्रगुप्त के पाषाण स्तम्भलेख। इन्द्रविष्णु ब्राह्मण राजा ने कई यज्ञ किये, वही, जिल्द ३, नं० ३६।

पुलकेशिन् द्वितीय, आदित्यसेन (उत्तरगुप्तकालीन) तथा पल्लव राजाओं ने भी अश्वमेध संपादित किया था।

स्मिथ, अर्ली हिस्ट्री आफ इंडिया, पृ० ३३२-४४१।

कीर्त्तिवर्मन चालुक्य राजा ने अश्वमेध किया था दे०, बादामी गुहा अभिलेख इंडियन ऐन्टीक्वेरी, जिल्द ६, पृ०, ३६३।

५—काणे, पी० वी०, हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र, जिल्द ३, पृ० ६२७-६८।

६—एपि० इंडिका०, जिल्द २०, पृ० ७१ एवं ७९।

नानाघाट का अभिलेख, आर्कयोलाजिकल सर्वे आव वेस्टर्न इंडिया, जिल्द ५, पृ० ६०।

तु० की०, बटुकनाथ, भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० २४-२७।

पशुयज्ञ—अपरार्क ने मार्कण्डेयपुराण को उद्धृत करते हुए कलियुग में पशुयज्ञ वर्जित कर दिया है। यद्यपि क्रमशः सामान्य भावना यही रही कि श्राद्धों एवं मधुपर्क में मांस-दान न किया जाय, तथापि सभी युगों में पशुवध होते रहे हैं और आज भी विरोधों के होते हुए भी यही परिपाटी चलती आ रही है। वैदिक युग में पशुयज्ञों की अनेक विधायें वर्णित हैं।[1]

किसी विशिष्ट देवमूर्ति की (जीवन भर) विधिवत पूजा करने का प्रण—मनुस्मृति में देवल को श्राद्धों में निमंत्रित करने से वर्जित किया गया है।[2] इस वर्णन में किसी धर्मग्रन्थ में सन्तोषप्रद विवेचन प्राप्त नहीं होता है। अपरार्क ने किसी स्मृतिवचन को उद्धृत करते हुये स्पष्ट किया है कि देवलक वह ब्राह्मण है जो किसी प्रतिमा का पूजन पारिश्रमिक के आधार पर तीन वर्षों तक करता है। वह श्राद्धों में पुरोहित होने योग्य नहीं बताया गया है जिससे लगता है कि देवलक ब्राह्मण विद्यार्थी हो सकता है।

शिष्टों द्वारा गोतृप्ति मात्र जल से आचमन क्रिया—धर्मसूत्रों एवं स्मृतिग्रंथों में यह वर्णित है कि पृथ्वी पर एकत्र जल पवित्र है और आचमन-विहित है, यदि वह एक गाय की प्यास बुझाने भर के लिए पर्याप्त हो। किन्तु इसे सम्भवतः स्वास्थ्य संबंधी बातों के आधार पर आचमन आदि के लिए वर्जित कर दिया गया।

अग्निहोत्र—वैदिक साहित्य से पता चलता है कि तत्कालीन समाज में अग्निहोत्र आवश्यक था।[3] कालान्तर में गृह्यसूत्रों, स्मृतियों एवं पुराणों में भी इसका

१—आश्वलायन, श्रौ० सू०, १२।६।१२-१३।
जैमिनिसूत्र, ३।७।२८-२९।
याज्ञ० स्मृ०, १।२५८-२५९।

२—बौधा० ध० सू०, १।५।६५; मनु स्मृ०, ५।१२८; याज्ञ० स्मृ०, १।१९२; वसिष्ठ स्मृ०, ३।३५;
विष्णु० २३-४३।
तु० की०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ७९-८०।

३—तैत्ति० सं०, १।५।९, अग्निहोत्रं जुहोति स्वर्गकामः। शबरसूत्र, १-४-३।
कुल्लूकभाष्य, मनु०, ११।४१;

विवेचन है।[1] किन्तु अग्निहोत्र के कलिवर्ज्य में विवाद है। निर्णयसिन्धु में व्याख्या की गयी है कि कलियुग में सर्वाधान अग्निहोत्र ही वर्जित है न कि अर्वाधान अग्निहोत्र। पराशरस्मृति[3] में अग्निहोत्र के विषय में स्पष्ट उक्ति नहीं किन्तु कलिवर्ज्य में वर्णित है। अतः कलियुग में अर्धाधान अग्निहोत्र कलिवर्ज्य में नहीं गिना जाता है।

वर्णाश्रम संबंधी कलिवर्ज्य—मदन पारिजात में क्षत्रिय तथा वैश्यों को इस (ब्रह्मचर्य) आश्रम के अयोग्य बताया गया है।[4]

संन्यास—व्यास ने कलियुग के ४४०० वर्षों के उपरान्त संन्यास को वर्जित किया है किन्तु देवल[5] के अनुसार जब तक समाज में चारों वर्णों का विभाजन चलता रहे और वेद का अध्ययन लोग करते रहें तब तक कलियुग में संन्यास ग्रहण किया जा सकता है। इस कलिवर्ज्य के विषय में संदेह है क्योंकि आज भी लोग संन्यासी हो रहे हैं।

लम्बी अवधि तक ब्रह्मचर्य—वैदिकसाहित्य, सूत्रों, स्मृतियों तथा पौराणिक ग्रन्थों में अध्ययन की सुविधा के लिए जीवन की निश्चित अवस्था थी।

नैष्ठिक ब्रह्मचर्य—वैदिक ब्रह्मचारियों के दो प्रकार—उपकुर्वाण तथानैष्ठिक—थे।२ ऐसा प्रतीत होता है कि इसमें बहुत ही कष्ट साध्य जीवन व्यतीत करना पड़ता था। वासनाएँ प्रबल होती हैं। अतः अपरार्क ने बृहन्नारदीयपुराण से उद्धरण देते हुए इस ब्रह्मचर्य को वर्जित कर दिया।[6]

१—स्मृ० च०, कलिवर्ज्य भाग।

२—हेमाद्रि, प्रायश्चित्त खण्ड, पृ० ९०।

३—पराशर, स्मृ०, १।३१।

४—मदनपारिजात, पृ० ३६५; ३७३।
तु० की०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ६०—६१।

५—निर्णयसिन्धु, ३, पूर्वार्द्ध, पृ० ३७, स्मृतिमुक्ताफल, वर्णाश्रम, पृ० १७६, यतिधर्मसंग्रह, पृ० २—३।

६—बृहन्नारदीयपुराण, २३।१५।
स्मृतिचन्द्रिका, पृ० ४७४। तु० की०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ४६-४८।

यति द्वारा उस घर में जिसके निकट वह सायंकाल ठहरा हो (भिक्षार्थ) रहना–संन्यासी (यति) को अपना निवास बदलते रहना उसका धर्म बताया गया है। शंख के अनुसार संन्यासी या यति किसी खाली घर में, या वहां जहां सूर्य अस्त हो जाय, रुक जाने का अधिकारी है।[1] कृष्णभट्ट के विचार से कलिवर्ज्य दोपहर में भिक्षा-याचना की अनुमति देता है।[2]

ब्रह्मचर्य काल के अन्त में गुरु दक्षिणा मांगना–प्राचीन व्यवस्था के अनुसार गुरुदक्षिणा के विषय में कोई समझौता नहीं किया जाता था। प्राचीन साहित्य में अनेक उपाख्यान उपलब्ध होते हैं। इससे गुरु द्वारा अपेक्षित मांगों को अमान्य तो स्वीकार किया गया है किन्तु विद्यार्थी द्वारा स्वतः प्रदत्त दक्षिणा को वर्जित नहीं किया गया है।[3]

गुरु-पत्नी के प्रति शिष्य की गुरुवत् वृत्तिशीलता—सूत्रों एवं स्मृतियों में शिष्य को गुरु के समान उनकी पत्नी या पत्नियों के प्रति वही सम्मान प्रदर्शित करने का विधान है। केवल प्रणाम करते समय पैर-छूना और उच्छिष्ट भोजन करना वर्जित है।[4] कुछ स्मृतियों में पैर-छूना वर्जित है।[5] यात्रा से प्रत्यागत होने पर एक बार पैर छूने का विधान है। शिष्य बहुधा युवक होते थे और गुरुपत्नी भी युवावस्था की हो सकती थी। संभवत इसी हेतु वर्जित हो। इससे स्पष्ट होता है कि यहां कलिवर्ज्य के द्वारा मनु एवं विष्णु के नियमों का पालन कराया जाता है। स्मृतिकौस्तुभ एवं

१—शंख, ७।६।

२—निर्णयसिन्धु, पृ० १३१०।

३—बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ५१।

४—आप० ध० सू०, १।२।७।२७, मनु स्मृ०, २।२१०; विष्णु०, ३३।१–२, गौतम०, २।३१–३४।

५—मनु स्मृ०; २।२१२, २१६, २१७, विष्णु स्मृ०, ३२।१३–१५, तु० कौ०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ५०।

धर्मसिन्धु[1] में यह मत प्रतिपादित किया गया है कि इस कलिवर्ज्य से याज्ञवल्क्य स्मृति[2] में वर्णित यह नियम कट जाता है कि नैष्ठिक ब्रह्मचारी मृत्यु तक स्व गुरु या गुरु पुत्रों अथवा (इन दोनों के अभाव में) गुरुपत्नी के यहाँ रह सकता है।

आपत्तिकाल में ब्राह्मण द्वारा जीविका साधन के लिए अन्य विजयों का अनुसरण—ब्राह्मणों की वृत्ति के लिए कतिपय साधन वर्णित हैं। वह आपत्तिकाल में क्षत्रिय तथा वैश्य के कर्मों को करने का अधिकारी है। ब्राह्मण सभी वृत्तियों को अपनाते रहे हैं, यह तो केवल आदर्श मात्र कहा जा सकता है।

ब्राह्मणों द्वारा लगातार गृह से दूर रहना—आपस्तम्ब-श्रौतसूत्र[3] में ब्राह्मण को स्व पत्नी अथवा पुरोहित को अग्निहोत्र के हेतु नियुक्त करने के पश्चात् दूर जाने का विधान प्रस्तुत किया गया है किन्तु अधिक दिनों तक निवसित होना वर्जित है। महाभारत[4] में अप्रवासी ब्राह्मण की निन्दा की गयी है। जैसे सर्पिणी बिल में छिपे हुये चूहों को निगल जाती है, उसी प्रकार यह पृथ्वी युद्ध में न लड़ने वाले राजा और अप्रवासी ब्राह्मण को निगल जाती है। प्रवासी ब्राह्मण का तात्पर्य यहां उससे ग्रहण किया गया है जो प्रसिद्ध आचार्यो के यहां विद्याध्ययन के लिये जाते रहे होंगे। इस कलिवर्ज्य का अर्थ निरुद्देश्य लम्बी यात्रा से है, विद्याध्ययन एवं धार्मिक कृत्यों के लिए की गयी यात्रा से नहीं।

अग्रिम दिन के लिए सम्पत्ति या अन्न का संग्रह न करना—मनुस्मृति एवं याज्ञवल्क्यस्मृति[5] में कुशल भर-अन्न रखनेवाले, कुम्भी भर एकत्र रखने वाले, आवश्य-

---

१—स्मृतिकौस्तुभ, धर्मसिन्धु पृ० ३, पृ०, ३५८।

२—याज्ञ० स्मृ०, १।४९।

३—आप० श्रौ० सू०, ६।२८।

४—महाभारत, शा० प०, २३। द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव। राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम्। स्मृ० च० पृ० ५७५-७६। तु० की०; बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ९७।

५—मनुस्मृति, ४।७।; याज्ञ० स्मृ०, १।१२८।

कता की पूर्ति के लिए तीन दिन तक एकत्रित करने वाले तथा आगामी कल के लिए भी न एकत्र करने वाले इन चार कोटियों में ब्राह्मणों का वर्गीकरण मिलता है। इनमें से प्रत्येक पूर्वोक्त से उपरोक्त अधिक गुणशाली माना गया है। भाष्यकार विज्ञानेश्वर के मतानुसार यह सभी ब्राह्मणों के ऊपर लागू नहीं किया जाता था, अपितु यह उनके लिए है जो यायावर कहे जाते थे।[१] इस कलिवर्ज्य का तात्पर्य संभवतः यह रहा है कि कलियुग में अति दीनता एवं संग्रहाभाव का आदर्श ब्राह्मणों के लिए आवश्यक नहीं है।

सभी वर्णों के सदस्यों से संन्यासी द्वारा शास्त्रानुमोदित भिक्षा लेना—यति को सभी वर्णों के सदस्यों से भिक्षा-याचना की छूट थी। बौधायन-धर्मसूत्र में भी यही आदर्श है।[२] कालान्तर में भी यही नियम प्राप्त होता है।[३] उपस्थित कलिवर्ज्य यतियों को भी भोजन के विषय में जाति-नियम के अनुपालन में बाध्य करता है।

कमण्डलु-धारण—वैखानस या यति के द्वारा कमण्डलु-धारण करने का विधान है।[४] जीवन के तृतीय-चतुर्थ आश्रम अर्थात् वानप्रस्थ तथा सन्यास में इसे ग्रहण करना उनका कर्त्तव्य बताया गया है।[५] ब्रह्मपुराण को उद्धृत करते हुए अपरार्क ने इसे कलिवर्ज्य में रखा है।[६]

महाप्रस्थानयात्रा—असाध्य रोग से पीड़ित या स्वधर्म के अनुपालन में असमर्थ रहने वाले वानप्रस्थ आश्रम के व्यक्ति को उत्तर पश्चिम दिशा में प्रस्थान करने की अनुमति थी।[७] अपरार्क ने आदि पुराण को साक्षी देते हुए कहा है कि असाध्य रोग से पीड़ित होकर हिमालय की ओर महा प्रस्थान यात्रा करके प्राण-त्याग करने वाले

१—मिता० भाष्य, याज्ञ०, १।१ २८ पर।

२—बौधा० ध० सू०, २।१२।६६।

३—स्मृतिमुक्ताफल, पृ० २०१, वर्णाश्रम।

४—वैखा० श्रौ० सूत्र, १०१ ; बौधा ध० सू०, १।३।८, मनु स्मृ०, ६।५४-५५। तु०, की०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ५२-५३।

५—कलिवर्ज्य, गद्य भाग ३, तु० की०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ५४-५५।

६—आप० ध० सू०, १।३।२५ ; मनु स्मृ०, २।६४, ४।३७ ; याज्ञ० स्मृ०, ८।५८,

७—मनु स्मृ०, ५।५२, याज्ञ० स्मृ०, ३।३५।

अग्नि में प्रवेश कर प्राण त्याग करने वाले, किसी प्रपात से गिरकर मरने वाले पाप भागी होने की अपेक्षा स्वर्ग जाते हैं।[1] आदित्यपुराण या आदिपुराण में कलिवर्ज्य में भी वर्णित है और एक स्थान पर नहीं भी है। इससे कुछ स्पष्ट नहीं है। केवल वृहन्नारदीयपुराण (पूर्वार्ध २४।१६) में कलिवर्ज्य है।

दूसरे के लिये स्वजीवन-परित्याग-विष्णुधर्मसूत्र में गौ, ब्राह्मण, राजा, मित्र, स्वधन तथा स्व स्त्री की सुरक्षा में प्राण-त्याग करने वालों को स्वर्ग का अधिकारी बताया गया है।[2] अस्पृश्यजन जो चातुर्वर्ण्य व्यवस्था से बाहर हैं उपरोक्त की रक्षा में प्राण दे देने पर स्वर्ग प्राप्त करते हैं ऐसा भी उल्लेख है।[3] यंह कलिवर्ज्य द्विजातियों के लिए विहित है, शूद्रों के लिए नहीं, ऐसा वर्णित है।[4]

धार्मिक भावना से आत्महत्या : इसका उल्लेख ऋग्वैदिक साहित्य से लेकर कालान्तर के ग्रन्थों में उसी प्रकार है।[5]

अशौच सम्बन्धी : कुछ स्मृतियों के अनुसार तीनों उच्च वर्ण (ब्राह्मण, क्षत्रिय तथा वैश्य) की स्त्रियां यदि किसी शूद्र से व्यभिचार करायें और उन्हें कोई सन्तानो-

---

१—अपरार्क, पृ० ८७७-८७९।

१—विष्णु ध० सू० ३।४५।

२—वही, १६।१८।

चतुर्विंशतिमतम्, पृ० ५४।

३—कलिवर्ज्यविनिर्णय, १।२०।

४—ऋग्वेद, ८।५१।२।

अथर्ववेद, १८।२।३४।

मनु स्मृ०, ६।३१-३२।

५—शुद्धितत्त्व पृ० २८५ ;

त्पत्ति न हो, तो उन्हें प्रायश्चित्त से शुद्ध किए जाने का विधान है, अन्यथा नहीं। याज्ञवल्क्यस्मृति में एक स्थल[२] पर उल्लेख है कि वह नारी व्यभिचार के अपराध से मुक्त हो जाती है जिसे सम्भोग के पश्चात् मासिक धर्म हो जाय, किन्तु यदि समागम से गर्भाधान हो जाता है तो वह त्याज्य है। विज्ञानेश्वर के मतानुसार[३] परित्याग का तात्पर्य घर से बहिष्कृत करना नहीं है; अपितु उसे धार्मिक कृत्यों एवं सम्भोग से वंचित करना है। भाष्यकार कुल्लूक का मत[४] है कि मासिक धर्म से स्त्री पुनः पवित्र हो जाती है।

स्त्री मासिक धर्म होने पर स्वर्ण के समान पवित्र हो जाती है, कहीं-कहीं व्यभिचारिणी माता को भी परित्याग के लिए उपयुक्त नहीं माना गया है।[५] कालान्तर में भी कुछ स्मृतियों में म्लेच्छों द्वारा बलपूर्वक संयुक्त एवं गर्भवती की गई स्त्रियों को "सान्तपन" नामक प्रायश्चित्त द्वारा पवित्र बनाने का विधान प्रस्तुत है।[६] स्त्रियों के प्रति इतनी उदारता संभवतः बाह्य आक्रमणों के कारण हो सकती है।

अस्थिसंचयन के उपरान्त अशौच वाले व्यक्तियों को स्पर्श करना—

शवदाह के उपरान्त अस्थिसंचयन में अधिक मतभेद है। संभवतः इसी कारणवश विज्ञानेश्वर ने अपने-अपने गृह्यसूत्रों के आधार पर विधान प्रस्तुत किया है। मिताक्षराभाष्य में उल्लेख है कि अस्थियाँ पहले, तीसरे, सातवें या नवें दिन संचित करना उचित

१—मनु स्मृ०, ११।११७ '
　याज्ञ० स्मृ०, ३।२६५ '
　वशिष्ठ स्मृ० २।१२।

२–याज्ञ० स्मृ०, १।७२।

३–मिताक्षराभाष्य याज्ञ०, १।७२ पर।

४–कुल्लूकभाष्य, मनु० ५।१०८ पर।
　तु० की०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ९४, ९५।

५–आप० ध० सू०, १।१०।२८।९; अत्रि स्मृ०, १९५-१९८; देवल०, ५०-५१

६–वही०, ४७-४९; अत्रि०, २०१-२०२; पराशर स्मृ०, १०।२४।२५।

है।[१] मिताक्षरा में देवल को उद्धृत करते हुये बताया गया है कि अशुद्धि की अवधि के तिहाई भाग की समाप्ति के पश्चात् व्यक्ति स्पर्श के योग्य हो जाता है और इस प्रकार चारों वर्णों के सदस्य क्रम से ३, ४, ५ एवं १० दिनों के बाद छूने के योग्य हो जाते हैं।[२]

उच्छिष्ट (खाने से बचे हुये जूठे भोज्य पदार्थ) का दान—मधुपर्क प्राशन में सम्मानित अतिथि मधु, दूध एवं दही का कुछ भाग स्वयं ग्रहण करता था और शेष किसी ब्राह्मण (या पुत्र या छोटे भाई) को दे देता था। अब यह कलिवर्ज्य है।[३]

अपने दास, चरवाहे, वंशानुगत मित्र एवं साझेदार के घर पर गृहस्थ ब्राह्मण द्वारा भोजन करना—कुछ स्मृतियों में इन लोगों के यहाँ तथा अपने नाई के यहाँ भोजन करना उचित माना गया है।[४] भाष्यकार हरदत्त तथा अपरार्क के मत हैं कि ब्राह्मण अत्यन्त विपत्तिग्रस्त परिस्थितियों में रहने पर इन शूद्रों के यहाँ भोजन करने का अधिकारी है।[५]

ब्राह्मण आदि के घरों में शूद्र द्वारा भोजन बनाना—संहिताओं में शूद्र को अग्निहोत्र के लिए गाय से दूध निकालना वर्जित है।[६] आपस्तम्बधर्मसूत्र में एक स्थल[७] पर शूद्र को किसी भी आर्य का भोजन बनाने का अधिकारी बताया गया है।

१–मिता० भाष्य, याज्ञ०, ३।१७ पर संवर्त, ३८ उद्धृत।

२–वही०, ३।१८ पर।

तु० की०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ८४-८६।

३–काणे, पी० वी०, धर्मशास्त्र का इतिहास खण्ड, २, अध्याय १०।

४–मनु स्मृ०, ४।२५३; याज्ञ० स्मृ०, १।१६६/ गौतम०; १७।६।

विष्णु स्मृ०, ५७।१६; पराशर स्मृ०, ११।१९।

५–हरदत्त, गौतम, १७।६ पर; अपरार्क, पृ० २४४।

६–काठ० सं०, ३१।२, मैत्रा० सं०, ४।१।२,

बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य पृ० ५९-६३।

७–आप० ध० सू०, २।२।३।१-८।

तु० की०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ६०-६१।

२१

समुद्र यात्रा—बौधायनधर्मसूत्र में वर्णित है कि उत्तरी भारत के निवासी प्रायः समुद्र यात्रा करते हैं जिससे दक्षिणी लोगों से संपर्क वर्जित है, नहीं तो उन्हें स्पर्श के कारण अपवित्र होने का भय रहेगा।[1] इसी धर्मसूत्र में समुद्र-यात्रा करने पर प्रायश्चित्त का विधान है।[2] मनुस्मृति में एक स्थल पर आया है कि समुद्र यात्रा करने वाले व्यक्ति को पंक्ति से पतित (भोजन करते समय) की भांति आचरण करना उपयुक्त है।[3]

तीर्थ यात्रा अधिक दूर तक—ब्राह्मण को वैदिक अग्नियां स्थापित करने का अधिकार था जिससे अधिक दूर तक तीर्थ-यात्रा वर्जित है।[4] पुराणों में तो तीर्थ यात्रा पर विशेष बल दिया गया है।[5] कालान्तर में इस अपवर्जन के पीछे राजनैतिक कारण एवं जीवन की सुरक्षा का प्रश्न जुड़ा हुआ है। भारत की सीमाओं पर विदेशियों के अधिकार हो चुके थे।[6]

तीन दिनों तक भूखे रहने पर नीच प्रवृत्ति वाले (शूद्रों) से भी अन्न ग्रहण करना या चुराना : स्मृतियों में इस विषय में छूट दी गयी है। प्राचीनकाल में यह सुविधा थी। किन्तु कालान्तर में वर्जित है। इसके पीछे संभवतः आत्मरक्षा का कारण था।[7]

विधि-परक संबंधी :

ज्येष्ठांश अर्थात् सबसे बड़े पुत्र को अन्य भाइयों की अपेक्षा पिता द्वारा अधिक भाग प्रदान करना—वैदिक साहित्य से पता चलता है कि पिता द्वारा

१—बौधा० ध० सू०, १।१।१९-२४, ५०-५१; ५५-५६।

२—वही।

३—मनु स्मृ०, ८।४०६ ५७-५८।

४—आप० श्रौ० सू०, ४।१६।१८।

५—विशेष, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ६७-६८।

६—मनु० स्मृ० ११।१६, याज्ञ० स्मृति। ४३, गौतम स्मृ०, १८।२८-२९।

७—बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० १०८-११०

अन्य पुत्रों की अपेक्षा अधिक भाग प्रदान किया जाता था।[१] ऐसी मान्यता सूत्रों, स्मृतियों एवं अन्य ग्रन्थों में लिखी मिलती है; क्योंकि पिता की मृत्यु के पश्चात् ज्येष्ठ पुत्र अन्य भाइयों का भी भरण-पोषण एवं रक्षा करता है।[२] किन्तु कालान्तर में कुछ ग्रन्थों में इसका विरोध किया गया है।[३] इस कलिवर्ज्य के पीछे सामाजिक विरोध की भावना रही होगी। श्री किशोरी लाल सरकार ने टैगोर व्याख्यान माला[४] में यह विचार प्रस्तुत किया है कि मिताक्षरा पर बौद्ध प्रभाव है, इस अधिकार के पीछे उसकी, पिता के साथ समान्तर व्यक्ति का स्वार्जित द्रव्य पर पूर्ण अधिकार आदि मान्यता क्रमशः विकसित होती गयी।

गौण पुत्रों में औरस एवं दत्तक पुत्र को छोड़ कर सभी कलिवर्ज्य— औरस, पुत्रिका पुत्र, क्षेत्रज, दत्तक, कृत्रिम, गूढ़ज, कानीन सहोढ़, क्रीत, स्वयंदत्त तथा पौनर्भव इन बारह प्रकार के पुत्रों का उल्लेख किया गया है।[५] शौनक का उद्धरण देते हुए अपरार्क ने कलियुग में औरस एवं दत्तक पुत्र के अतिरिक्त अन्य पुत्रों को वर्जित कर दिया है।

सगोत्रकन्या या मातृ सपिण्ड (मामा की कन्या) से विवाह करना—धर्मशास्त्रों द्वारा विहित आठ प्रकार के विवाहों में आसुर पाणिग्रहण

१—पंचविंशब्राह्मण, १६।४।४, शत० ब्रा०, ५।४।२।८,
तु० की०, डा० सर्वाधिकारी, टैगोर ला लेक्चर, १८८०, पृ० १७६।

२—बौधा ध० सू०, २।२।१३; गुणवान् हि शेषाणां भर्ता भवति।
महाभारत अनुशासनपर्व १०५।१७; मनु० स्मृ०, ९।१०५-११०;
नारद स्मृ०, १।३२-४२।

३—मदनपारिजात, पृ० ६४७; विशेष, नारद दायभाग, १२।

४—काणे, पी० वी०, धर्मशास्त्र का इतिहास, द्वितीय भाग, (हिन्दी संस्करण) पृ० ८७८।

५—काणे, पी. वी, धर्मशास्त्र का इतिहास, द्वितीय भाग, पृ० ८८७-८९०। बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० १४५-१९५।

६—अपरार्क, पृ० ७३९।

ही ऐसा है जिसमें सगोत्र या सपिण्ड का प्रश्न नहीं उठता है। कल्पसूत्रों के साथ तक संभवतः इस प्रथा का कोई अस्तित्व नहीं था।

कालान्तर के धार्मिक ग्रन्थों में यह अपवर्जन में निहित है। याज्ञवल्क्य-स्मृति पर भाष्य करते हुए अपरार्क ने वेद-बाह्य होने के कारण निन्दनीय कहा है।[१] हेमाद्रि, लक्ष्मीधर तथा दलपति ने कलियुग में अप्रामाणिक स्वीकार किया है।[२] पौराणिक ग्रन्थों में वर्णित अनिरुद्ध हरि के विवाह तथा अर्जुन-सुभद्रा के विवाह का उद्धरण देते हुए मित्रमिश्र ने इसे धर्म-व्यतिक्रम माना है।[३] दाक्षिणात्य होने पर भी कुमारिल ने इन विवाहों का विरोध किया है।[४] कलिवर्ज्य में परिगणित होते हुए भी मामा की कन्या से विवाह तीसरी शताब्दी ई० के बाद के अभिलेख में उल्लिखित है। शान्तमूल के पुत्र वीर पुरुषदत्त ने अपने मामा की तीन पुत्रियों से विवाह किया था।[५]

अन्तर्जातीय विवाह—वैदिक साहित्य से ही इस विवाह का उल्लेख मिलता है किन्तु कालान्तर में कलिवर्ज्य हो गया। अनुलोम-प्रतिलोम दोनों में प्रायश्चित्त का विधान है। इन विवाहों से उत्पन्न पुत्रों के वर्ण संबंधी स्थान में, उत्तराधिकारित्व तथा

१—याज्ञ० स्मृ०, १।५३ पर

२—कृ० क० गृ० का०, भाग १, २, वही, पृ० ८, २४ (भूमिका) तु० की०, डा० बी. एन. एस. यादव, सोसाइटी एण्ड कल्चर इन नार्दर्न इंडिया, पृ० ६६।
चतु० चिन्तामणि, परिवेष, खण्ड, अध्याय ४, पराशर माधव, न्यायमाला, पृ० ४७४।

३—वीरमित्रोदय,।

४—तंत्रवार्तिक, १०३,
तु० की०, विशेष बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ११०-११९।

५—एपिग्राफिया इण्डिका, जिल्द २०, पृ० १।

दायभाग में अधिक विवाद है[१] ।मेगस्थनीज[२] के यात्रा-विवरण में स्पष्ट है कि ब्राह्मण अपने से नीच जातियों से विवाह करते थे। इस बात के पुरातत्व संबंधी साक्ष्य३ भी प्राप्त होते हैं।[३]

विधवा विवाह—प्रारम्भ की स्मृतियों में अक्षत कन्या के पुनर्दान एवं अन्य विधवाओं (जिनका पति से संबंध स्थापित था) के विवाह में अन्तर बतलाया है और प्रथम में पुनर्विवाह उचित तथा दूसरे में अनुचित ठहराया है किन्तु कलिवर्ज्य में दोनों को वर्जित माना गया है। बहुचर्चित एवं अधिक विवादास्पद विषय के अतिरिक्त इन में साहित्यिक सामग्री भी प्रचुर मात्रा में है। ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य में कलिवर्ज्य को प्रस्तुत करना मात्र उद्देश्य है। वैदिक साहित्य[४] में विधवा शब्द अनेक स्थानों पर प्रयुक्त है। बौधायनधर्मसूत्र में सात प्रकार के पुनर्भू का उल्लेख है।[५] महाभारत में उलूपी विधवा पुत्री आदि कन्याओं के माध्यम से पुष्टि की गयी है।

१—काणे, पी० वी०, हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र, जिल्द १, भाग १, पृ० ११४।
डा० जे० जाली, हिन्दू ला एण्ड कस्टम, पृ० १३६।
दायभाग, अध्याय ६, स्मृति च०, पृ०, १६३-१६६।
वीरमित्रोदय, पृ० १०१,२।

२—एम० सी० क्रिन्डिल, मेगस्थनीज एण्ड ऐरियन, पृ० ८६।

३—रविकीर्ति-भानु गुप्ता का विवाह-मन्दसोर अभिलेख।
(कॉर्पुस इन्स्क्रिप्त्सयोनुम्,) जिल्द ३, पृ० १५२-१५३।

४—ऋ० वे० १०।११।२, ४।१८।१२, १०।४०।२।
अथ० वे०, १८।३।१, ९।५।२७-२८।
तैत्ति० सं०, ६।१।३।
शत० ब्रा०, ३।७।
निरुक्त, ३।५।

५—बौधा० ध० सू०, ४।१।१७-१८,
वशिष्ठ०, १७।७५-८०।

६—महा०, भीष्मपर्व, ९०।७-८,
वही, आदिपर्व, १२।३५-३९।

मनुस्मृति में दोनों विचार मिलते हैं। एक स्थल[1] पर देवर के साथ विवाह की स्वीकृति है किन्तु अन्य स्थलों पर त्याग-तपस्यामय जीवन की ओर प्रोत्साहित करते हुए विवाह वर्जित किया गया है।[2] अन्य स्मृतियों में भी उमा के साथ स्वर्ग में रहने का हवाला देते हुए त्यागमय जीवन का संकेत है।[3]

पराशरस्मृति[4] में विधवा-विवाह की आज्ञा दी गयी है जो कलियुग के लिए विहित स्मृति है। इसके अतिरिक्त, स्मृतिचन्द्रिका[5], चतुर्विंशतिमतम्[6] भाष्य में भी इसकी स्वीकृति दी गयी है। पराशर के ही समय के कात्यायन ने (६००-६०० ई०) पराशरस्मृति की भांति पुनर्विवाह की प्राचीन विधियों का विवरण प्रस्तुत किया

१—मनु स्मृ०, ९।९७।

२—वही, ५।१५७-१६२, ८।२२६।

३—याज्ञ० स्मृ०, १।६७, २।५१।

नारद०, ।२-६।३०।

विष्णु०, ६।३०।

वृह० स्मृ०, २।५२।

विशेष, कॉर्पुस इन्स्क्रिप्सियोनुम्, जिल्द ३, नं० ४२, पृ० २००।

बाणकृत हर्षचरित, उच्छ्वास, १, पृ० ६१।

तु० की०, बी. एन. एस. यादव, सोसाइटी एण्ड कलचर इन नार्दर्न इंडिया, पृ० १०७।

बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० ११९-१२५।

४—नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतितौ पतौ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते ॥ पाराशरस्मृति, ४।२८।

५—स्मृतिचन्द्रिका, पृ० २२१।

६—चतुर्विंशतिमतम् भाष्य भट्टोजीदीक्षित कृत।
(बनारस संस्कृत सीरीज)

है किन्तु अप्रामाणिकता के शब्दों में साक्ष्य प्रदान करता है[1]। काश्यप[2] एवं हरदत्त[3] पुनर्भू के सात प्रकारों के उल्लेख कराने के पश्चात् कहते हैं कि ये सभी पूरे परिवार को अग्नि की भांति जलाकर नष्ट कर देते हैं। पुनर्भू के अन्तर्गत उसकी कोटियों को बढ़ाने के लिए उस कन्या को भी सम्मिलित कर लिया गया जिसके पिता ने अन्य व्यक्ति को विवाह में देने के हेतु वादा कर लिया था अथवा जिसकी माता पुनर्भू (जिस विधवा ने पुनर्विवाह कर लिया) थी।[4] स्मृतिकार क्रतु ने इस प्रथा को पूर्णरूपेण निषिद्ध कर दिया।[5] पराशर-माधवीय में सबसे सरल मत यह दिया गया है कि यह बात किसी अन्य युग की होगी, इसका कलियुग में कोई उपयोग नहीं है।[6]

नियोग—जब पति या पत्नी पुत्रहीन होते हैं तो पति के भाई अर्थात् देवर या किसी सगोत्र आदि द्वारा पत्नी से सन्तान उत्पन्न की जाती है तो यह प्रथा नियोग कही जाती है। संभवतः यह प्रथा वैदिकयुग[7] में प्रचलित थी किन्तु धर्मसूत्रों से विरोधाभास प्रतीत होने लगा।[8] महाभारत में उल्लेख है कि सत्यवती ने भीष्म को उसके लघु भ्राता विचित्रवीर्य (जो मृत हो चुका था) के हेतु उसको रानियों से पुत्रोत्पन्न करने के लिए प्रेरित किया था किन्तु भीष्म के स्वीकार न करने पर सत्यवती ने स्व पुत्र व्यास को नियुक्त किया था और इसके फलस्वरूप धृतराष्ट्र एवं पाण्डु

१—कात्यायनमतसंग्रह, पृ० ६८१-६८६।

२—स्मृ० च०, पृ० २०२।

३—हरदत्त भाष्य, आप० ध० सू०, २।१३।२ पर।

४—डा० जे० जाली, हिन्दू ला एण्ड कस्टम, पृ० १३६।

५—कलिवर्ज्य, भाग २।

तु० की० काणे, पी० वी०, हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र, जिल्द १, भाग १।

बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० १३४-१४४।

६—परा० मा० २, भाग १, पृ० ५३।

७—वेस्टरमार्क, हिस्ट्री आफ ह्यूमन मैरेज, जिल्द ३, पृ० २०६२-२०।

८—आप० ध० सू०, २।१०।२७।४-६।

उत्पन्न हुए थे।[१] स्वयं पाण्डु ने स्व पत्नी कुन्ती से किसी तपोयुक्त ब्राह्मण से पुत्र उत्पन्न कराने के हेतु नियोग की कई गाथाओं को सुनाया था।[२] मनुस्मृति में वधू रूप में प्रतिश्रुत पत्नी को जिसका भावी पति मर गया हो, ऋतुकाल में देवर से एक बार नियोग से एक पुत्र-प्राप्ति का विधान दिया गया है और वह पुत्र मृतक पति का होगा, ऐसा बताया गया है।[३] उपरोक्त विवरण से स्पष्ट है कि आपस्तम्ब के विरोध पर भी वह प्रथा निरंतर प्रचलित रही है। इसी का समर्थन करते हुए विज्ञानेश्वर का कथन है कि इतने कठिन नियमों के रहने पर भी नियोग प्रचलित रहा।[४] विधवा या पतिहीना पत्नी के लिए मधु, मांस, लवण आदि के सेवन से रहित होते हुये, ६ माह, साल भर ब्रह्मचर्य जीवन पालन करने के बाद नियोग की आज्ञा कई स्थलों पर दी गयी है।[५] भाष्यकार मेधातिथि ने इस संस्तुति पर व्यथित होकर ऋग्वेद (१०-४०-२) को प्रमाण रूप में प्रस्तुत करते हुये इस प्रथा को वर्जित करने का आदेश दिया है।[६] कालान्तर के शंखलिखितसूत्र और नारदस्मृति में निर्देश है कि पत्नी के रिश्तेदार की प्रामाणिकता में सन्देह होने पर पुत्र अवैधानिक होगा और उत्तराधि-

---

१—महा०, आदिपर्व, ९५, १०३।

२—वही, १२०-१२३।

वही, ६४-१०४ में परशुराम की गाथा।

३—मनुस्मृ०, ९।३९-७०, गौतम०, २८-१९, २८, २२-२३।

४—मिता०भाष्य, याज्ञ०, १।८८ पर।

५—बौधा० ध० सू०, २।२।६६-७०,

मनु स्मृ०, ९।६०-७०, वशिष्ठ स्मृ०, १७।१४,५५,५६,

वही, ९।६४,१४,७,१७३।

कौटिल्य अर्थशास्त्र, पृ० ३,१, १५९।

६—मेधा० भाष्य, मनु०, ५।१६३ पर।

तु० की०. डा० जे० जाली, हिन्दू ला एण्ड कस्टम, पृ० १२१,.१५५।

कार के नियम से वंचित होने का अधिकारी है।[1] इसके अतिरिक्त नियुक्ति में बड़े और छोटे दोनों भाइयों की स्वीकृति दी गयी है। भाष्यकार मेधातिथि के अनुसार नियोग अवैध है।[2] कुमारिल ने इस प्रकार के धर्म को त्याज्य कहा हैं, "यह प्रश्न नहीं है कि पूर्वकालिक धर्म है इसलिए इसका पालन किया जाय, जनमत इसके विरोध में है, अतः त्याज्य है"।[3] अन्य ग्रन्थों में भी नियोग पूर्णरूपेण वर्जित हैं।[4]

पिता और पुत्र के वाद में साक्ष्य देने वाले को अर्थ दण्ड देना कलिवर्ज्य है – पिता संपूर्ण परिवार का मुखिया होता था इसलिए पिता और पुत्र के मध्य किसी भी प्रकार की विधि-परक कार्यवाही को प्रोत्साहन नहीं दिया जाता था। किन्तु समाज के उत्तरोत्तर विकास के परिणाम स्वरूप तथा व्यक्तियों के गार्हस्थ्य स्तर के विकास के साथ इसमें कुछ सुधार किया गया।[5] विष्णु ने इस प्रारंभिक विधि में सुधार करते हुए उन लोगों के लिए जो पिता-पुत्र के वाद में साक्ष्य दें, या दो वर्गों में से किसी एक की ओर हस्तक्षेप करें दस-पण का आर्थिक दण्ड बताया है।[6] इन दो सूत्रों का प्रमाण देते हुए याज्ञवल्क्यस्मृति में क्रमशः ३ और २४ पण का आर्थिक दण्ड बताया गया है।[7] नारदस्मृति में पारिवारिक वादों में वादग्रस्त परिवार के व्यक्ति ही साक्ष्य देने के अधिकारी हैं ऐसा उल्लेख है।[8] ऐसे वादों को राजा के न्यायालय में जाने पर आचारों एवं प्रथाओं के आधार पर निर्णय के लिए राजा को

१—शंखलिखित सूत्र, काणे, पी० वी०, पृ० ७८,
नारद०, १२।९०, ८६-८८।

२—मेधा० मनु०, ४।१७६ पर।

३—तंत्रवार्तिक, १।३।३।

४—मिताक्षराभाष्य, याज्ञ०, २।११८ पर; मदनपारिजात, पृ० ३४८।

५—बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० १०३।

६—विष्णु ध० सू०, ५।११९-१२०।

७—याज्ञ०स्मृ०, २।२४२।

८—नारद स्मृ०, १।१५२।

स्वतन्त्र बताया गया है, यदि ऐसा आभास हो कि पिता पैतृक संपत्ति को नष्ट करने में व्यस्त है तो अग्रज को दण्ड दिया जांय।[1]

ब्राह्मणों के लिए प्रायश्चित्त स्वरूप मृत्यु दंड :-

मनुस्मृति में बताया गया है कि यदि कोई व्यक्ति जान-बूझकर ब्रह्महत्या करता है तो उसके लिए किसी प्रायश्चित्त का विधान नहीं है।[2] कुछ स्मृतियों जैसे—गौतम में महान अपराधों में अग्निप्रवेश या प्रपात से गिर कर मृत्यु के अतिरिक्त कोई उपाय नहीं बताया गया है। आगे चल कर यह पवित्रता और बढ़ गयी, किन्तु यह छूट क्षत्रियों, वैश्यों आदि के लिए नहीं दी गयी थी।

उपर्युक्त कलिवर्ज्यों के विवेचन से स्पष्ट है कि कुछ यज्ञ-विषयक तो कुछ जाति संबंधी, कतिपय वैवाहिक संबंधों की पवित्रता, कुछ नैतिकता तथा कुछ की उत्पत्ति स्वास्थ्य संबंधी सुविचारणाओं पर आधारित है। कुछ का उदय पाप, प्रायश्चित्त की भावनाओं से उद्भूत है। वानप्रस्थ और संन्यास के वर्ज्य होने पर आश्रम संबंधी प्राचीन योजना खंडित सी हो जाती है।

कलिवर्ज्य संबंधी सिद्धान्त उन लोगों के प्रश्नों का उत्तर प्रदान करता है जो कि अप्रगतिशील पूर्व के सिद्धान्त का प्रतिपादन करते हैं। कलिवर्ज्य सिद्धान्त के सम्यक् ज्ञान के बिना हिन्दूधर्म की परिवर्तनशीलता को समझना अत्यन्त दुष्कर है।

कलिवर्ज्य के अन्तर्गत वे परम्परायें वर्णित हैं जो वैदिकयुग में भी प्रश्नवाचक रूप में प्रचलित थीं, अथवा जिनकी क्षमता या योग्यता के विषय में विवाद था। उदाहरणस्वरूप सोम-विक्रय, गोवध या यज्ञों में सुरा का प्रयोग तथा उन परंपराओं का भी जिन्हें संहिताओं तथा धर्मसूत्रों में पूर्णरूपेण अप्रामाणिकता नहीं प्रदान की गयी थी, यथा-नियोग या विधवा पुनर्विवाह या मातुल-कन्या से विवाह। इनके अतिरिक्त अन्य और भी परंपरायें, जैसे-धार्मिक उद्देश्य से प्रेरित होकर आत्म-

---

१- बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० १०४।

२- मनु स्मृ०; ११।८९ वही, ११/९०; (सुरापान से प्राणत्याग)।

हत्या करना, या अग्निहोत्र या नैष्ठिक ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ सर्वप्रथम वर्जित की गईं।[1]

समय का चक्र क्षीण होती हुई गति के माध्यम से चार युगों कृत, त्रेता, द्वापर तथा कलि में विभाजित है। पूर्व वैदिकसाहित्य में इनका प्रयोग है किन्तु सामान्यतः इनका उपयोग द्यूत-क्रीड़ा में पासे को फेंकने के अर्थ में है।[2] वाजसनेयिसंहिता में अन्य कौड़ियों पर कलि को अधिक प्रभावशाली बताया गया है।

यज्ञ-यागादिकों के कलियुग में अपवर्जन का कारण सामाजिक जीवन में अपेक्षाकृत नागरीय जीवन का विकास था। ग्रामीण सभ्यता अब बड़े-बड़े नगरों के रूप में प्रतिष्ठित हो रही थी। आवागमन के साधनों में पशुओं की विशेष आवश्यकता थी जैसा कि तत्कालीन ग्रन्थों से भी पता चलता है। सुत्तनिपात में एक स्थान पर उल्लेख है कि पशुरक्षा आवश्यक है, क्योंकि ये भोजन, सौन्दर्य तथा प्रसन्नता को प्रदान करने वाले हैं।[3] नगरों के उत्थान में वणिकों एवं व्यापारियों का भी योगदान था, जिन्हें ऐसे सम्प्रदाय की आवश्यकता थी जिसमें अहिंसा का प्राधान्य हो तथा पशुओं आदि की रक्षा हो। इस दृष्टि से बौद्धधर्म को अन्य मतों की अपेक्षा अधिक उन्नतिशील देखने पर व्यापारी वर्ग (रुपया आदि उधार देने वाले) वर्गों का नैतिक साहाय्य मिलना स्वाभाविक था, जैसा कि प्रो० रामशरण शर्मा[4] के इस मत से भी पुष्टि होती है कि बौद्धधर्म का उत्थान आकस्मिक नहीं था।

१- गौतम०, २१।७।
तु०की, बटुकनाथ भट्टाचार्य, पृ० कलिवर्ज्यं १०५-१०७।

२- वाज० सं०, १०, २८।
तु० की०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य,पृ० १६६।

३- बी० वी०, २९६-९७, ३०९ सुत्तनिपात, ।
तु० की०, नरेन्द्र नाथ भट्टाचार्य, एन्शिएण्ट इंडियन रिचुअल्स एण्ड देयर सोशल कन्टेन्ट्स, १९७५। दिल्ली पृ॰ १६,

४- तु० की०, डा० आर० एस० शर्मा, दास कैपिटल सिनेटेयरी, नई दिल्ली, १९६८।पृ. ६३,
माडर्न रिव्यू, फरवरी, १९६१।

इससे स्पष्ट है कि पहले के समय में निर्धारित सामाजिक संहिता (वर्ण-धर्म), जीवन की अवस्था (आश्रमधर्म) तथा अन्य विधि-विधानों का महत्व अपेक्षाकृत कम हो रहा था। पूर्वोक्त परिस्थिति के कारण धर्मशास्त्रों में जीवन की अवस्थाओं के पुनर्मूल्यांकन की ओर विचार विमर्श होना प्रारंभ हुआ और अग्नि-होत्र, सत्रदीक्षा, गोवध, राजसूय, वानप्रस्थ, संन्यास आदि का उल्लेख कलिवर्ज्य में होने लगा।[1] अतः पूर्व निर्धारित नियमों के स्थान पर नये पाठों को लिपिबद्ध किया गया। समय और शिष्ट पुरुषों के आचरण को प्राथमिकता दी गयी अर्थात् "समय-श्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद् भवेत्"। सामाजिक मामले में परंपरागत रीति-रिवाजों को भी प्रामाणिकता प्राप्त हुई।

देवलभट्ट कलिवर्ज्य के लिए पुराणों का उल्लेख करते हैं। अग्निपुराण तथा देवल-स्मृति का समय १० वीं सदी ईसवी का है। इस समय देश पर मुसलमानों के आक्रमण हो रहे थे। इससे लगता है कि परकीयों के द्वारा अपमानित स्त्रियों एवं अपहृत पुरुषों को समाज में पुनः प्रवेश के लिए कुछ नियमों की आवश्यकता हुई होगी।[2] भाष्यकार अपरार्क ने सर्वप्रथम ब्रह्मपुराण से कुछ अंशों को उद्धृत किया जिसमें अश्वमेध वर्जित है। याज्ञवल्क्यस्मृति पर लिखित इस टीका की तिथि ११२५ ई. है।[3] इसी प्रकार श्रीधर कृत स्मृत्यर्थसार (११५०–१२००) में समुद्र यात्रा वर्जित है। इस कलिवर्ज्य के पीछे कई कारण थे। भारतीय महासागर युद्धजीवी डाकुओं से परिपूर्ण थे। जिससे जीवन-सुरक्षा का भय था।[4] भारतीय पश्चिमोत्तर प्रदेशों में मुसलमानों के आगमन के परिणाम स्वरूप भारतीय व्यापारियों

---

१. बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० १६८।

२—तु. की., डा. डी. आर. भण्डारकर, कलकत्ता रिव्यू, अक्टूबर, १९३१ ई.।

३—काणे, पी. वी., हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र, पृ. ३३४।

४—क्षेमेन्द्र कृत बोधिसत्वावदानकथा, पृ. ११३–११४।

एवं यात्रियों का जीवन सुरक्षित नहीं था।[1] इसके अतिरिक्त सामन्तवादी प्रवृत्तियों के कारण भी सामुद्रिक व्यापार का अधःपतन हुआ है।[2]

कलिवर्ज्य-उत्पत्ति[3] का संकेत फिर से व्यास के पाठ भागों में स्पष्ट होता है जिसके अनुसार कलि के ४४०० वर्ष के अन्त में (प्रायः १३०० ई.) ब्राह्मण के लिए अग्निहोत्र तथा संन्यास दोनों वर्जित हैं। इससे स्पष्ट होता है कि उपरोक्त परिस्थितियों के कारण १२ वीं सदी ई. के उत्तरार्ध में यह अपवर्जन ब्राह्मण समाज में प्रचलित हुआ होगा।

कलिवर्ज्य के लिए विधिपरक पक्ष भी उत्तरदायी है। स्थानीय रीति-रिवाजों, आचार या परम्पराओं को विशेष महत्व प्रदान किया गया था; क्योंकि ब्रिटिश सरकार को भारतीय जनपद के शासन को भलीभाँति चलाना था। उनके विचार से हिन्दू विधि में व्यावहारिकता की अपेक्षा आध्यात्मिकता अधिक है।[4]

स्वदेश के प्रशासन में ब्रिटिश अधिकारियों के हस्तक्षेप के कारण जिस विधि-परक रूढ़वादिता का शुभारम्भ हुआ उसके पूर्व कभी भी प्राप्त नहीं था।[5] फलतः हिन्दू-विधि की स्वभावगत प्रगति सहसा बाधित या अवरुद्ध हो गयी। बालम भट्टी

१—डा. वी. एन. एस. यादव, सोसाइटी एण्ड कल्चर इन नार्दर्न इंडिया, पृ. २७१।

२—तु. की., डा. आर. एस. शर्मा, फ्यूडलिज्म, पृ. ७१।
डा. वी. एन. एस. यादव, सोसाइटी एण्ड कल्चर इन नार्दर्न इंडिया, पृ. २७०–२७५।
बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ. ६७।

३—तु. की., बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ. १६७–६८।

४—तु० की०, वहीं, पृ० १७७-१७९।
काणे, पी० वी०, हिस्ट्री आफ धर्मशास्त्र, जिल्द ३।

५—जे० डी० बनर्जी, मैरेज एण्ड स्त्रीधन, पृ० ७-८।

का अन्तिम ग्रन्थ मिताक्षरा भाष्य है जिसके पश्चात् भाष्यों की प्रथा विलुप्त हो गयी।[1]

युग-सिद्धान्त अपने ब्रह्माण्डविषयक रूप में मानव के आध्यात्मिक एवं शारीरिक पतन की ओर संकेत करता है जो स्वर्णिम युगों में विना किसी प्रशिक्षण के स्वतः धर्माचरण करता था। धर्मशास्त्र जगत की उस नैराश्यपूर्ण अवस्था को प्रतिविम्बित करते हैं जिससे व्यवहारों एवं सामाजिक संस्थानों की क्रमिक प्रगति स्पष्ट नहीं होती है।[2] धर्मसूत्रों के अनुसार धर्म की क्रमिक पतनाभिमुखी अवस्था समय का अनुद्योतन न करते हुए लोगों की बढ़ती हुई स्वभावगत दुर्बलताओं की ओर संकेत करती है। इस मत की पुष्टि अल्बेरूनी (११वीं सदी ई०) से होती है "हिन्दू इस प्रकार कहते हुए सुने जाते हैं कि पहले लोग गोमांस का भक्षण करते थे और यज्ञों में गोवध होता था किन्तु कालान्तर में वर्जित कर दिया गया; क्योंकि धर्मा-चरण में पूर्वापेक्षा उनकी विवेक बुद्धि क्षीण हो गयी थी[3]।

१—तु० की०, बटुकनाथ भट्टाचार्य, कलिवर्ज्य, पृ० १८०-१८२।

तु० कीं०, डॉ० बी० एन० एस० यादव, दि एकाउन्ट्स ऑफ दि कलि एजेस एण्ड दि सोशल ट्रान्जिशन फ्राम दि एन्टीक्विटी टु दि मिडिल एजेस, डॉ० जी० सी० पान्डेय फेलिसिटेशन वाल्यूम, जयपुर यूनिवर्सिटी, राजस्थान।

२—गौ० ध० सू०, १, ३;

आप० ध० सू०. २. ६. १३-९-१०।

३—सचौ, द्वितीय, पृ० १५२।

तु० की०, रावर्ट लिंगत, टाइम एण्ड धर्म आन मनु, १।८५-८६। ? इंडियन सोशियालाजी ? जिल्द ६, पृ० १०-११।

लेखक वही, दिक्लासिकल ला आफ इंडिया, पृ० १८६-१८८।

मनुस्मृति के श्लोक ८६ की समता बौद्धग्रन्थ हैमवतेकृत मातृक से की जा सकती है जिसमें सद्धर्म के विलुप्त होने की चर्चा है।[1] इस संप्रदाय के अनुसार धर्म पांच सौ वर्ष पश्चात् विलुप्त हो जायेगा, और इसका विभाजन सौ वर्षों के काल चक्र में किया गया है जिसमें प्रथम विमोक्ष, तत्पश्चात् समाधि शीलवर, बहुश्रुत और दान जनप्रचलित थे। निसन्देह बौद्धों का धर्म से तात्पर्य शाश्वत सत्य से है जिसका अर्थ विधि समूह से न लेकर व्यवस्था मात्र से है जो जगत के पूर्वनिश्चित विधिविधान से बंधा हुआ है। गौतम बुद्ध ने अन्य धर्म प्रचारकों की तरह अपने धर्म को स्व उपासकों को आचरण करने के लिए बाध्य नहीं किया था।

धर्म-द्वार सभी के लिए खुले थे, किन्तु जो लोग मुक्ति के इच्छुक थे उनके लिए मठ संबंधी अनुशासन का अनवरत अनुपालन अनिवार्य था। इसके अतिरिक्त जो सांसारिक जीवन में रत रहते थे किन्तु बौद्धधर्म में उनकी श्रद्धा थी, वे अपने समाज के नियमों के पालन में स्वतन्त्र थे। ऐसी छूट या सुविधा इस धर्म में दी गयी थी। मनुस्मृति में एक स्थल पर उल्लेख है कि धर्मरूपी वृषभ खो गया है, जो समय के कारण तीन पैर वाला है। इस कथन का आशय यह है कि धर्म को धारण करने की आवश्यकता है। कृतयुग में तो व्यक्ति धर्म का स्वतः पालन करता था।[2]

वास्तव में वृषभ रूपी धर्म का पुनःस्थापन राजा को करना था। इस विचार की पुष्टि खमेर राजाओं या चाम के पेंगुइट राजाओं से होती है[3] जिनके द्वारा

१—तु० की०, राबर्ट लिंगत, पूर्वोक्त लेख, इंडियन सोशियालाजी, पृ० १२, लेखक, वही, दि क्लासिकल ला आॅफ इंडिया, पृ० १८७-१८८।

२—राबर्ट लिंगत, पूर्वोक्त लेख, इंडियन सोशियालाजी, १९६२, जिल्द, ६, पृ० १४।

३—राबर्ट लिंगत, आई० ए०, १९४९, जिल्द १, पृ० २७३-२९०। तु० की०, वही, पूर्वोक्त लेख, इंडियन सोशियालाजी, १९६२, जिल्द ६, पृ० १४-१५

•बृहस्पति, उदधृत द्वारा डा० ए० एस० अल्तेकर, सोर्सेज आॅव हिन्दूधर्म, पृ० ४०।

प्राचीन मूर्तियों का नवीनीकरण तथा पुनरुद्धार किया गया था। राजा धर्म के नियमों को पुनर्जीवित करता था अर्थात् वह काल निर्माता है।

धर्म युगानुरूप है। कुछ स्मृतिकारों ने धर्म के इस वैभिन्य का तात्पर्य उसमें निहित उपासना की अनेक विधाओं से ग्रहण किया है, यथा-बृहस्पति ने संकेत किया हैं कि कृतयुग, त्रेता, द्वापर तथा कलियुग में धार्मिक पुण्य प्राप्त करने के लिए पूजा या उपासना, यज्ञ, उपहार प्रदान करना या दैवी नामों का उच्चारण करना-चार प्रकार की विभिन्न प्रक्रियाएं हैं। स्मृतिकार का कथन है कि यदि सतयुग में किसी व्यक्ति का संबंध अपराध करने वाले व्यक्ति से होता था, तो वह संपूर्ण देश को त्याग देता था और त्रेता में केवल ग्राम का, द्वापर में परिवार मात्र का तथा कलियुग में अपराध करने वाले व्यक्ति मात्र का परित्याग करता है। बृहस्पति के विचार से धर्म में निहित इस अन्तर का तात्पर्य हल्के दण्ड तथा शीघ्रगामी एवं सरल परिणाम से है। मित्रमिश्र के अनुसार धर्म के युगानुरूप अन्तर का तात्पर्य धर्म के उद्देश्यों से है न कि उसके आवश्यक तत्वों से।[२]

उपर्युक्त दोनों मतों में ऐतिहासिकता न हो किन्तु उनमें आंशिक सत्यता अवश्य है, क्योंकि सामाजिक एवं धार्मिक रीति-रिवाजों के आवश्यक लक्षणों में सदियों पश्चात् प्रमुख परिवर्तन हुए हैं जो हिन्दू समाज के संस्थानों के मुख्य परिवर्तन को प्रभावित करते हैं। संभवतः स्मृतिकारों के युगानुरूप धर्म-विभेद के पीछे यही विचार निहित था।

भारत में रीति-रिवाजों में अनेकता है, प्रान्तों में प्रचलित आचारों एवं प्रथाओं में भी वैभिन्य है। उदाहरणार्थ, औदीच्य-दाक्षिणात्य का वैवाहिक विधि-विधानों, यात्रा, वृत्ति तथा विक्रय आदि के नियमों, जिनका श्रुति-स्मृति में वर्णित विधियों से परस्पर विरोध है।[३] औदीच्य तथा दाक्षिणात्य का उदाहरण देते हुए शंकर का मत है

१—वीरमित्रोदय, पृ० ४७।
२—तु० कीं०, डा० ए० एस० अल्तेकर, सोर्सेज आफ हिन्दूधर्म, पृ० ४०-४१।
३—वही, पृ० ४१।

कि स्थान, उद्देश्य तथा अवसर विशेष के कारण धर्म अधर्म तथा अधर्म भी धर्म हो जाता है। यज्ञों में पशु-हिंसा के पक्ष में मत देते हुए शंकर का मत है कि धर्म-अधर्म के विनिश्चय का अधिकार केवल शास्त्रों को है।[१] इतिहास में इस उक्ति का महत्व नहीं है। कालान्तर के शास्त्रों में यागीय पशु-हिंसा वर्जित है, क्योंकि बाद में सामाजिक विरोध हुआ। अन्य विभिन्नताओं का उल्लेख गंगाघाटी के मैदानी भागों में बृहस्पति ने भी किया है, यथा-मदिरापान, भाई के द्वारा मृत भाई की विधवा से विवाह आदि। इनका श्रुतियों से विरोध है फिर भी ये रीति- रिवाज समाज में विर्वजित नहीं हैं।[२] इसी प्रकार कुछ अन्य उदाहरण तंत्रवार्तिक में भी मिलते हैं यथा- "उत्तरी ब्राह्मण अश्व तथा शेर का विक्रय करते हैं, बच्चे एवं अपने मित्रों की थाली में खाना खाते हैं, सभी जातियों से स्पर्श किये गये पान का खाना, धोबी के द्वारा लाये गये वस्त्रों को बिना धोये हुए पहन लेना आदि आचार समान रूप से प्रचलित हैं।

इन परिस्थितियों ने कलिवर्ज्य सिद्धान्त को विकसित किया है। कृत, त्रेता तथा द्वापर में प्रचलित तथा मान्य नियमों, रीति-रिवाजों, दायभागों का वर्तमान समय में समाज ने विरोध किया है अतः भाष्यकारों ने वर्जित किया। दायभाग में ज्येष्ठ पुत्र को अधिकांश देना उचित नहीं है। समाज में इसका विरोध है, इसलिये भाष्यकार विज्ञानेश्वर ने इसे अनुपयुक्त माना है।[४] पूर्वमध्यकालीन भाष्यकारों एवं निबन्धकारों में अधिकतर राजाओं के मुख्य न्यायाधीश या

१—ब्रह्मसूत्रभाष्य, ३, १, २५।

२—वीरमित्रोदय, संस्कार प्र०, पृ० २९।

३-तंत्रवार्तिक, पृ० १८२-१८३ (अनूदित)।

तु० की०, डा० ए० एस० अल्तेकर, सोर्सेज आफ हिन्दूधर्म, पृ० ४१-४२।

४—मिताक्षराभाष्य, याज्ञ० स्मृति, २।११७ पर।

तु० की०, डा० एस० अल्तेकर, सोर्सेज आफ हिन्दूधर्म, पृ० २८-२९।

विधि मंत्री थे। उदाहरणार्थ-याज्ञवल्क्यस्मृति के भाष्यकार अपरार्क (११००-११४० ई०) पश्चिमी भारतीय नरेश के एक शीलाहार थे। इसी स्मृति के भाष्यकार विज्ञानेश्वर भी चालुक्य सम्राट विक्रमादित्य षष्ठम् (१०७५-११२५ ई०) के मुख्य न्यायाधीश थे। कृत्यकल्पतरु के रचयिता लक्ष्मीधर गहरवार नरेश गोविन्दचन्द्र (१११०-११५५ ई०) के प्रधान मन्त्री थे। ब्राह्मण-सर्वस्व के प्रणेता हलायुध बंगाल के राजा लक्ष्मणसेन के मुख्य न्यायाधीश थे। चिन्तामणि एवं रत्नाकर के लेखक वाचस्पति मिश्र (१३ वीं तथा १५ वीं सदी ई०) मिथिला के नरेशों के मंत्री थे। कालान्तर में श्रुतियों एवं स्मृतियों के समान इन ग्रन्थों को भी प्रामाणिकता प्राप्त होने लगी थी।

इससे स्पष्ट है कि प्रभुत्व संपन्न नरेशों द्वारा संरक्षित इन भाष्यकारों एवं निबन्धकारों का यह भी कर्त्तव्य था कि प्रशासन सुचारु रूपेण और सुव्यवस्थित रूप से कार्यशील रहे। अतः ऐसी विधियों तथा संहिताओं का प्रणयन किया गया जिससे राज्य में अराजकता न हो। श्रुति-स्मृति विहित-धर्म को जन साधारण के विरोध के अतिरिक्त, सामाजिक एवं आर्थिक परिस्थितियों के कारण वर्जित किया गया है। किन्तु इस अपवर्जन के पीछे सामन्तवादी व्यवस्था भी कार्य कर रही थी। अन्ततः सामन्तवाद के कारण पूर्वमध्य कालीन धर्म-अवधारणा में परिवर्तन हुआ है।

पराशरस्मृति में सर्वप्रथम उल्लेख है कि इस स्मृति में वर्णित धर्म कलियुग के लिये विहित है जिसे कलिवर्ज्य सिद्धान्त की उत्पत्ति का स्रोत राबर्ट लिंगत महोदय मानते हैं। पुनश्च, लिंगत महोदय का यह भी मत है कि इस सिद्धान्त का विकास धीरे-धीरे युगधर्म के सिद्धान्त द्वारा हुआ है जो कि नैतिकता एवं सद्-व्यवहार के कारण संभव है।[२] लिंगत महोदय का प्रयास विचारों से विचारों के तारतम्य को जोड़ना मात्र है, तथा अनैतिहासिक एवं भ्रमात्मक है।

१—तु० की०, वही, पृ० २९।
विशेष द्रष्टव्य, डा० आर० एस० शर्मा का लेख, इंडियन फ्यूडलिज्म रीटच्ड, दि इंडियन हिस्टारिकल रिव्यू, सितम्बर, जिल्द १, नं० २ (१९७४,) पृ० २२५-२३० ।

२—राबर्ट लिंगत, दि क्लासिकल ला आफ इंडिया, पृ० १८९-१९५।

संकेत सूची

आप० ध० सू०—आपस्तम्बधर्मसूत्र

आप० श्रौ० सू०—आपस्तम्बश्रौतसूत्र

आप० गृ० सू० –आपस्तम्बगृह्यसूत्र

ऐ० ब्रा०—ऐतरेयब्राह्मण

एस० बी० ई०—सेक्रेड बुक्स आफ दि ईस्ट

कृ० क० गृ०का०—कृत्यकल्पतरुगृहस्थकाण्ड

कात्या० श्रौ० सू०—कात्यायनश्रौतसूत्र

काठ० सं०—काठकसंहिता

गृ० सू०—गृह्यसूत्र

गौ० ध० सू०—गौतमधर्मसूत्र

गौ० स्मृ०—गौतमस्मृति

छान्दो० उ०—छान्दोग्यउपनिषद

तैत्ति० स०—तैत्तिरीयसंहिता

तैति० ब्रा०—तैत्तिरीयब्राह्मण

तु० की०—तुलना कीजिए

नारद स्मृ०—नारदस्मृति

परा० मा०—पराशरमाधवीय

पार० गृ० सू०—पारस्करगृह्यसूत्र

बौधा० ध० सू०—बौधायनधर्मसूत्र

मनु०, मनु स्मृ०—मनुस्मृति

महा०—महाभारत

मैत्रा० सं०—मैत्रायणीसंहिता

मिता० भा०—मिताक्षराभाष्य

याज्ञ० स्मृ०—याज्ञवल्क्यस्मृति

वाज० संहिता—वाजसनेयिसंहिता

विष्णु ध० सू०—विष्णुधर्मसूत्र

वि० स्मृति—विष्णुस्मृति

वृह० स्मृ०—वृहस्पतिस्मृति

वैखा० श्रौ० सू०—वैखानसश्रौतसूत्र

शत० ब्रा०—शतपथब्राह्मण

शा० प०—शान्तिपर्व

स्मृति० च०—स्मृतिचन्द्रिका

REVIEWS

Nathmal Tatia, *Abhidharmasamuccaya-Bhāṣyam.* K. P. Jayaswal Research Institute, Patna 1976.

This publication is No. 17 of the Tibetan Sanskrit works series published by the K. P. Jayaswal Research Institute, Patna. The text of this work was discovered in Tibet by Rahul Sankrityayana and has been edited now by Dr. Tatia, Director of Navanalandi Mahāvihara, Nalanda. 'The Abhidharmasamuccaya of Ārya Āsaṅga is a well known work of Buddhist philosophy and was published by Prof. Prahlad Pradhan from Shantinketan. The present Bhāṣya gives a gocd elucidation of the text and adds a valuable item to the existing Abhidharma literature. It is well known that the Vinaya-piṭaka and Sutta-piṭaka were much earlier than the Abhiddhamma-piṭaka. The Buddha was averse to discussing theoretical philosophy as he never answered the five questions. Later Buddhists, however, could not escape the controversial topics which were speculative rather than dealing with the burning subject namely Suffering and its amelioration.

This commentary will prove very useful in understanding Ārya Āsaṅga's work. We highly appreciate Dr. Tatia's contribution to Buddhistic studies.

—B. R. Saxena

J. Gonda, *Triads in the Veda*, North-Holland Publishing Co., Amsterdam, 1967.

Dr. Gonda, the great Indologist has rendered great service to the students of Indology by his latest work '*Triads in the Veda*'. After giving a general introduction he takes up the many triads found in the Vedas and exposition of each of them. Next he takes up the three social classes, the Tripartite ideology, Triguṇa and Triadic combinations. Then follow two indexes, (1) Index of Sanskrit words and (2) Index of Sanskrit Text-places. The work is very interesting and useful. The number three is very sacred in the Vedas and also in the Tantras. It is sacred also in the Buddhist and Jain traditions. One wonders how this number has become a taboo in Northern India, particularly in the whole Hindi speaking region. This needs to be investigated.

We congratulate and thank Dr. Gonda for giving us this great work.

—B. R. Saxena

Publications of the Ganganatha Jha Kendriya Sanskrit Vidyapeetha Moti Lal Nehru Park, Allahabad—2.

I Journals*

1—Quarterly Journal of the G. N. Jha K. S. Vidyapeetha Vol. I to XXIX 50.00

Special Volumes

(i) Umesh Mishra Comm. Volume, Journal Vols. XXIV, XXV and XXVI (1—3).

Full Bound	Inside India	115.00
	Outside India	175.00

(ii) Pt. K. C. Chattopadhyaya Felicitation Volume Journal Vols. XXVII (3—4)—XXVIII (1—2).

Full Bound 55.00

(iii) G. N. Jha Centenary Volume (Journal Vol. XXIX) Full Bound 25.00

(iv) Autobiographical Notes of Mm. Dr. Sir G. N. Jha (Journal Vol. XXX) 25.00

(v) Dr. A. N. Jha Commemoration Volume (Journal Vol. XXXI)

(vi) Mm. Dr. Gopinath Kaviraj Commemoration Volume (Journal Vol. XXXII)

(vii) Journal of the G. N. Jha K. S. Vidyapeetha Vol. XXXIII (Rs. 10.00 each) 40.00

---

*The subscription charges of Journal have been **raised** from Rs. 25/- to Rs 40/- Annually (Rs 10/-Quarterly) from **Volume XXXIII onwards**. The back numbers will be available at double the rate of current number.

II Books

1—Annual Bibliography of Indology, 1969	30.00
2—Annual Bibliography of Indology, 1970-71	
3—Descriptive Catalogue of Sanskrit Mss.	
(i) Vol. I Pt. I	25.00
(ii) Vol. I Pt. II	35.00
(iii) Vol. II Pt. I	35.00
(iv) Vol. II Pt. II	45.00
(v) Vol. III	45.00
4—Sanskrit Documents in the National Archives of India Edited by S.N. Sen & Mm. Umesh Mishra	15.00
5—Modern Assamese Literature by Dr. Neog	6.00
6—Janaraja Champu by Kṛṣṇadatta	14.00
7—Lakṣmīguṇamaṇimālā by Kṛṣṇadatta.	14.00
8—Bapu (in Sanskrit) Edited by Dr. B.R. Saxena	10.00
9—Kāvyaprakāśa with three unpublished commentaries-Bālacittānuranjanī, Sārabodhinī and Darpaṇa.	60.00
10—Mimamsa Jurisprudence : The Source of Hindu Law by Sri A.S. Nataraja Aiyer	4.00
11—Manusmṛti with Manubhāṣya of Medhātithi, Edited by Mm. G.N. Jha.	125.00
12—Pratimokṣasūtra of Mahāsamghikas Edited by Dr. W. Pachowa and Ramakant Mishra.	5.00
13—Mahākālasaṁhitā (Kāmakālākhaṇḍa)	30.00
14—Mahākālasaṁhitā (Guhyakālikhaṇḍa Pt. I)	
15—Mahākālasaṁhitā (Guhyakālikhaṇḍa, Pt. II).	
16—Mahākālasaṁhitā (Guhyakālī Khaṇḍa, Pt. III).	
17—Vṛtti Vārtika of Appaya Dīkṣit, Critical Edition.	
18—Mīmāmsārasapalvalam : Critical Edition	
19—Indological Studies by Dr. B.C. Law.	21.00

OUR FORTHCOMING PUBLICATIONS

1. Mahākālasaṁhitā: Guhyakālikhaṇḍa. Pt. III
2. Descriptive Catalogue of Sanskrit Mss., Vol. IV
3. The System of Kṛt Accentuation in Pāṇini and the Veda
4. Gautamīya Sūtra Prakāśa